
O radical do tema de presente do verbo *trager* no galego medieval: estudo diacrónico*

Xosé Bestilleiro Bello
xosebestilleirobello@yahoo.es

Resumo:

Neste artigo faise un estudo, desde unha abordaxe diacrónica, dos radicais do tema de presente do verbo *trager* que se documentaron nun corpus do galego medieval. Para este propósito, faise unha valoración crítica das fontes empregadas así como unha exposición dos lexemas existentes e a súa análise no percurso proposto da historia da nosa lingua.

Palabras chave:

Lingüística histórica, galego medieval, morfoloxía verbal.

Abstract:

In this article we carry out a study on the present tense roots of the verb trager wich were documented in a corpus of Medieval Galician from a diachronic point of view. For this purpose we appraise the used sources critically, we provide an exposure of the lexemes at the time and an analysis along this stage of Galician history.

Key words:

Historical Linguistics, Medieval Galician, Verbal morphology.

1. Introducción

A evolución ao longo do tempo do tema de presente do verbo *traer* amósase altamente suxestiva para o seu estudo pola ruptura aparente que reflicten os datos desde o galego medieval até o galego medio, e, posteriormente, até o galego actual. Deste xeito, no galego medieval, o radical máis estendido en todos os textos manexados para esta investigación é [tra3-], mentres que no galego medio é [trau-], constituíndo [tra-] a variante máis estendida no actual galego. É, pois, o meu propósito efectuar un estudo da evolución dos distintos radicais deste verbo, servíndome de todas

* Quero agradecerlle publicamente a Ramón Mariño Paz todas as súas suxestións e bos consellos. Tamén quero estender este agradecemento a Xavier Varela Barreiro por me deixar consultar moi amabelmente os datos de toda a produción literaria e historiográfica medieval e de HG-P no corpus do *Proxecto Gramática Histórica da Lingua Galega* posto en marcha no Instituto da Lingua Galega.

as fontes documentais ao meu alcance do galego medieval (XIII-XVI) e dos datos das variedades dialectais do galego actual. Neste punto, o corpus empregado, sempre problemático desde un punto de vista metodolóxico, tentei ser o máis crítico posíbel coas fontes empregadas, sendo moi consciente da parcialidade dos resultados que reflecten as fontes escritas da realidade lingüística efectiva de etapas pretéritas da nosa lingua. Consonte isto, efectúo unha valoración crítica previa das fontes empregadas desde un punto de vista ecdótico e sociolingüístico, para alén de ter en moita consideración estes aspectos nas miñas reflexións e análises.

2. O corpus: aspectos xerais

Á hora de emprender as miñas pescudas tiven a certeza de que a cantidade e calidade dos datos ía ser esencial e que determinaría o resultado das miñas investigacións. Por iso tentei que o corpus fose o máis amplo posíbel. Agora, co traballo xa feito e con non pouca reflexión, podo afirmar que foi dese xeito, pero non totalmente: o binomio cantidade e calidade non é simétrico; a fiabilidade dos textos manexados é un factor excluínte e dominante, mais en certos casos os datos, manexados con precaución, poden ser admisíbeis. Sen dúbida ningunha, as edicións, non exclusivamente de obras medievais, teñen que estar realizadas coa máxima meticolosidade, por e para os lingüistas poderen extraer datos e conclusións fiábeis. Neste sentido creo que as miñas conclusións non presentan eivas, mais poden ser melloradas cun maior número de exemplos tirados de edicións rigorosas dos nosos textos medievais e de textos doutras etapas da historia da nosa lingua.

O corpus está constituído por toda a literatura medieval galega coñecida: prosa literaria, traducións historiográficas, tratados científicos, a lírica profana (incluída a *Arte de Trovar* e as *Rúbricas Explicativas*) e o cancionero mariano, isto é, as *Cantigas de Santa María*. E, por outra banda, pola prosa notarial. Cada unha destas tipoloxías textuais moi posibelmente implicaran un modelo de produción e recepción diferente que poden supor distintos usos escriturais e grafemáticos e que, polo tanto, puídesen repercutir na lingua deses mesmos textos. Nas miñas consideracións tamén tiven en conta esta variábel.

As *Cantigas de Santa María* son de creación foránea de Galiza –a Corte de Afonso X– e pertencen cronoloxicamente ao século XIII. Deste mesmo século é o groso das composicións da lírica profana, malia existiren autores e composicións máis tardías –principios do XIV–. O manexo destas dúas fontes de estudo presenta o problema de moitos dos autores desas composicións –incluído o cancionero mariano– non teren unha relación definida e coñecida por nosoutros co primitivo territorio galego. Ademais hai que ter en conta o carácter de *koiné* literaria das composicións de LP, así como o problema metodolóxico e ecdótico que supón o modo de transmisión da nosa lírica profana: CB e V son copias italianas do século XVI.

No que respecta á prosa, empreguei a *Traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*, de principios do século XIV, na monumental edición do profesor Ramón Lorenzo. Dese mesmo século –para a primeira metade do XIV–, é a *General Estoria*¹, editada con non tanta fortuna coma a anterior. Da segunda metade do XIV é a *Crónica Troiana* –tradución do castelán ao igual que a TC e tamén editada por R. Lorenzo– moi relacionada coa *Historia Troiana*² pola materia que tratan. De finais deste século é o fragmento do *Livro de Tristán*, consultado pola edición Lorenzo Gradín / Souto Cabo (coords.) (2001)³. Xa do século XV, dos seus principios, son os *Miragres de Santiago*, editados por J. L. Pensado; e de mediados, a *Coronica de Santa Maria de Iria*, seguida pola edición de Souto Cabo (2001). O único exemplo de prosa científica constitúe o *Tratado de Albeitaria*, escrito entre 1409 e 1420.

Canto á prosa notarial, manexei case todo o que atopei que se restrinxise a documentos redactados no territorio da actual Galiza administrativa. Consultei textos dos séculos XIII, XIV, XV e XVI. Neste último século descartei aqueles que presentaban un grao de interferencia do castelán moi elevado.

Ora ben, no que respecta á fiabilidade das edicións, estas varían desde as moi rigorosas do profesor Ramón Lorenzo, ou mesmo J. L. Pensado, ata as inzadas de lecturas incorrectas de K. M. Parker, ou editadas de modo deficiente como o *Tratado de Albeitaria*. No que respecta ás edicións dos textos notariais a situación é, en maior ou menor medida, similar: as moi coidadas edicións desde o punto de vista filolóxico e lingüístico de F. R. Tato Plaza e Clarinda de Azevedo Maia contrastan co resto de edicións.

En primeiro lugar, hai unha serie de coleccións documentais que non presentan ningún tipo de alusión á metodoloxía e criterios ecdóticos que se empregan na edición dos documentos orixinais. Esta falta de explicitación de criterios afecta tanto a aspectos descritivos e xerais sobre a edición dos documentos como aos propios aspectos de transcripción (lectura e desenvolvemento de abreviaturas, separación de palabras, acentuación, etc.). A este modo de editar⁴ pertencen Álvarez Álvarez (1983) [YH], Duro Peña (1972) [MCR], Duro Peña (1973) [SMA], Duro Peña (1977) [ERS], Enríquez Paradela (1987) [SDR], Ferreira Priegue (1988) [GCM],

¹ Tivéronse en conta as correccións de Lorenzo / Couceiro (1999a e 1999b) á edición de R. Martínez-López (1963).

² Tamén tiven en conta as correccións de Lorenzo (1982) á edición de K. M. Parker.

³ Tamén tiven presente a edición de J. L. Pensado (1962).

⁴ Para unha reflexión sobre as diferentes edicións dos nosos textos notariais, na que alude tamén á problemática, desde o punto de vista filolóxico, dos textos editados fundamentalmente por historiadores e paleógrafos, véxase Tato Plaza (1999: 67-87).

García Oro (1987) [SDV], López Carreira (1988-1989) [TDC], López Carreira (1991) [ITD], López Carreira (1998a) [COS], López Carreira (1998b) [PFO], López Carreira (1999) [CIM], Novo Cazón (1986) [VD], Pallares Méndez / Portela Silva (1971) [BVM], Pallares Méndez (1979) [MSPM], Pena Graña (1992) [NC], Portela Silva (1976) [ROT], Rodríguez González / González-Pardo (1989) [LCP], Rodríguez González / Armas Castro (1992) [MNP], Rodríguez González (1992) [LCS] e Rodríguez Núñez (1989) [SMB].

Por outra banda, hai editores que só indican ou ben os signos convencionais empregados, como fai Cal Pardo (1985) [SCO], ou ben unha breve declaración non sistemática tanto de criterios xerais como específicos, como realiza Sáez Sánchez (1944) [SMR].

Outro terceiro grupo declara os criterios de edición empregados. Duro Peña (1972:132) [PR] cita os criterios de edición para textos galegos de Lucas Álvarez (1949) para “adoptar, sin rigidez, una línea media discreta”. Fernández de Viana y Vieites (1994) [MFP] segue como norma xeral os principios da *Commission Internationale de Diplomatie* (1984) e mais as Normas de edición do Consello da Cultura Galega⁵, pero tamén fai unha relación dos seus propios criterios de transcripción. Ferro Couselo (1967) [VFD] segue as normas de transcripción do Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Escuela de Estudios Medievales (1945), para alén doutras consideracións ecdóticas da súa autoría⁶. Graña Cid (1990) [SMV] declara seguir as normas de Lucas Álvarez (1949) así como as do Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Escuela de Estudios Medievales (1945). Tamén fai unha relación das abreviaturas e signos gráficos empregados. Justo Martín / Lucas Álvarez (1991) [FDUSC] seguen en xeral as normas aprobadas polo Consello da Cultura Galega e as adoptadas pola *Commission Internationale de Diplomatie* (1984) en conxunción ambas as dúas coas de aplicación en ámbito hispánico para documentos medievais hispanos de Sáez (1987: LXX-LXXVIII). Tamén indican os signos convencionais que empregan. Lucas Álvarez (1978) [SSC], para alén dun estudo paleográfico e diplomático, só declara que segue as normas para edición que se empregan no Departamento de Paleografía da Universidade de Santiago de Compostela. Lucas Álvarez / Lucas

⁵ Estas normas de edición para textos en galego permanecen inéditas e, malia as miñas xestións para a súa consulta, quer no Consello da Cultura Galega, quer coa petición aos especialistas que formaron parte da comisión encargada da súa elaboración e redacción, nomeadamente M. C. Pallares Méndez e M. X. Xusto, a quen fico agradecido pola súa amabilidade, non me foi posíbel a súa lectura ou obtención dunha copia. Para alén destas consideracións, Fernández de Viana y Vieites (1998: 72) sinala que estas normas teñen como base as da *Commission Internationale de Diplomatie* (1984) e tamén resalta a súa accesibilidade.

⁶ Para unha valoración, desde o punto de vista do aproveitamento lingüístico desta colección documental, véxase Maia (1986: 37-38).

Domínguez (1988) [SPR] editan segundo as normas do Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Escuela de Estudios Medievales (1945) e as da *Commission Internationale de Diplomatie* (1984). Para os documentos en galego seguen as normas de Lucas Álvarez (1949). Lucas Álvarez / Lucas Domínguez (1996a) [CR] editan segundo os criterios da *Commission Internationale de Diplomatie* (1984) e adxuntan os signos convencionais. Lucas Álvarez / Lucas Domínguez (1996b) [SVP] seguen os criterios da *Commission Internationale de Diplomatie* (1984) e as do Consello da Cultura Galega (1990) e indican os signos convencionais. Martínez Salazar (1911) [DG] reflexiona sobre unha serie de particularidades na edición: criterios na transcripción de abreviaturas, mantementos de signos, etc.⁷ E, por último, Romaní (1989b) [MCO2] e Romaní / Portela / Rodríguez / Vázquez (1993) [MCO3], que segue os mesmos criterios de edición, adoptan os criterios do Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Escuela de Estudios Medievales (1945) coas adaptacións pertinentes segundo as normas da *Commission Internationale de Diplomatie* (1984). Ofrece unha síntese dos mesmos e alude aos textos en galego e os criterios adoptados para eles, con moi pouca validez lingüística.

O cuarto e último grupo está constituído por aqueles documentos ou coleccións documentais que están editadas segundo uns criterios ecdóticos rigorosos e axeitados para os estudos de tipo lingüístico. Así, Cintra (1990) [NT] ofrece unha edición específica para os estudos filolóxicos. Fernández Salgado (1999) [SBC] segue as normas para edición de textos medievais galegos de Lorenzo (1988b) e fai unha serie de precisións sobre puntuación, grafías, abreviaturas, etc. Lorenzo (1986) [UDG1] e Lorenzo (1991) [UDG2] non explicita as normas de edición pero, evidentemente, segue as súas propias normas (Lorenzo 1988b). Maia (1986) realiza unha edición segundo uns criterios de edición rigorosos e axeitados para os estudos lingüísticos. Maure Rivas (1998) e (1999) segue as normas de Lorenzo (1988b). Sponer (1934) [DAG] alude ás necesidades especiais de edición para os estudos lingüísticos e declara seguir o método de R. Menéndez Pidal nos *Documentos lingüísticos del Reino de Castilla*⁸. E, por último, Tato Plaza (1999) fai unha edición seguindo esencialmente as normas de Lorenzo (1988b) coas puntualizacións necesarias sobre transcripción de abreviaturas e outras particularidades.

Só me resta facer, canto ás fontes da Idade Media, unha breve indicación sobre a forma de referencia que empreguei para citar as formas. Na lírica profana indico o número do trobador, o número da cantiga e de verso (LP:xx,xx:x). Nas *Cantigas de Santa María* o modo é similar: número de composición e verso (CSM:xx:x). Canto á prosa, indico despois da sigla de cada obra o número de páxina e liña (CT:xx:xx).

⁷ Para unha valoración desta edición véxase Maia (1986: 36).

⁸ Para unha valoración desta edición véxase Maia (1986: 36-37).

O modo de citar que empreguei na prosa notarial é algo distinto: despois da sigla de cada colección documental indico o número de documento e de liña (CR:xx:xx), agás en LNAP, onde, por se tratar dun libro de notas dun único notario, indico o número de páxina e número de liña total.

3. Estudo

3.1. Infinitivo

3.1.1. [tra3-]

No estudo do radical do infinitivo, tratarei conxuntamente tanto as formas flexionadas coma as non flexionadas⁹. Así, o radical máis frecuente é o que contén a consoante palatal /tra3-/ que remite para a base *TRAGĒRE; mais tamén hai casos de raíces con consoante fricativa non palatal e radicais sen ningún tipo de consoante como constituínte último.

En primeiro lugar, a raíz máis numerosa e documentada, con moita diferenza, presenta como consoante última do radical a fricativa prepalatal sonora /ʒ/, correspondencia directa das distintas grafías adoptadas para a súa representación (<g>, <j> e <i>), fluctuantes, como é normal na escrita medieval:

- <g>: *trager, maltrager, tragelo, tragello, trage-lo, trage-los, trager-lle, tragermos, tragerdes, tragérdelo*, e *trageren* son as distintas formas en que se documenta o infinitivo coa grafía <g> representando o fonema /ʒ/. Este grafema é empregado en todas as obras da literatura medieval, tanto na lírica profana e relixiosa (LP e CSM) como na prosa (CI, CT, GE, HT, MS, TA e TC) e nas distintas coleccións notariais (LNAP, CIM, CR, ERS, LCP, LCS, HG-P, SMB, MCO2, MCO3, MFP, MSPM, NC, PFO, PGI, ROT, SMV, SPR, SVP, VD, THP, VFD e YH).

- <j>: *trajer, traje-las*. Este grafema só se documenta en fontes notariais (FDUSC, MFP, MNP, NC, PFO, SMV, VFD) e en LP (25,12; 25,66; 25,135). No caso de LP esas composicións pertencen a Don Denis, que tamén presenta casos de <g> representando /ʒ/: *trager* (25,42:17¹⁰; 25,61:3), *tragia* (25,42:4), *trag´* (25,26:4; 25,42:21; 25,128:9) e *tragedes* (25,120:22). Polo tanto, o único trobador que presenta polimorfismo á hora de representar o /ʒ/ do infinitivo, quer con <g>, quer con <j>, é Don Denis, mentres que o resto de compositores

⁹ Neste caso só rexistrei formas da P5 e P6, para alén da corrección dunha forma de P2.

¹⁰ Neste caso (25,42) e en 25,26 a edición seguida pertence a Elsa Gonçalves (1991), mentres que nas restantes o editor seguido por LP é Henry R. Lang (1972).

de LP usan exclusivamente <g>; de acordo, claro está, cos criterios seguidos polos autores das edicións manexadas e pola tradición textual de cada cantiga ou de cada cancionero particular.

- <i>: *traier*. Só se documenta en dúas ocasións (MS:32:11 e TC:17:4). No caso de MS só se rexistran outros dous casos de formas de infinitivo (8:7 e 55:5) co grafema <g>, mais no caso de TC é unha forma illada dentro da grande maioría de formas con este último grafema.

Unha forma atípica que só documento nunha ocasión é *treger* (TA:352:1): seguramente obedeza ou ben a unha gralla da edición ou ben a unha lectura incorrecta, doadamente corrixíbel por *trager*. En calquera dos dous casos, o radical forma parte, inequivocamente, deste grupo, no que <g> reflicte o fonema /ʒ/.

3.1.2. [tras-] ~ [tradz-]

En segundo lugar, tamén se documenta no corpus manexado un radical de infinitivo cunha consoante fricativa non palatal, *traser* (VD¹¹:187:29, ano 1495). O notario que escribiu o documento do que se tira a forma é *Basco Lopes de Lanallos* (“escrivano del rey”), do que só se rexistra outra forma do verbo *trager*, a P5 do presente de indicativo *tragedes* (187:12,1481; 191:17,1496; 192:16,1496; 197:16,1497). No resto da colección documental non se documentan outros radicais con consoante fricativa non palatal, agás casos de formas sen ningún tipo de palatal: *traer* (116:17,1421), *traia* (116:15,1421; 141:8,1444; 141:8,1444), *traidas* (77:51,1345) e *traydos* (159:157,1457). Coido que hai que extremar as precaucións dado o tipo de edición que manexamos, mais, con todo, penso que non é nin improbable nin imposible que existise na Idade Media o radical *tras-*, neste caso probablemente desafricado e enordecido –á par de *trager*, *traer* e *traquer*– pero que non tivese un lugar no galego escrito ou mesmo fose unha forma desprestixiada ou considerada popular nos rexistros orais. Neste sentido tamén se expresou Maia (1986: 844) ao afirmar que:

A ausência de *trazer* nos antigos textos galego-portugueses, em princípio, tanto pode ser interpretada como sinal do carácter tardío de tal forma, criada já dentro do português, como é possível pensar-se que se trata de uma forma de feição popular e que, por essa razão, seria evitada.

E Varela (1999: 1059)¹², ao considerar os hábitos escriturais dos copistas, afirmou o seguinte:

¹¹ Vilar de Donas é unha parroquia (tamén un lugar) do concello de Palas de Rei (Lugo) da actual Galiza, situado no sudoeste de Lugo, preto da intersección das liñas fronteirizas das provincias da Coruña, Lugo e Pontevedra.

¹² Aínda que non é sobre este caso en concreto penso que o escrito pode, salvando a distancias, valer perfectamente para *traser*.

Cabe pensar, por qué non, no establecemento ou imposición xeral duns principios de homoxeneización gráfica orientados á perpetuación das «vellas formas», máis prestixiosas, en detrimento das anovadoras, tan común na historia da representación gráfica de tantas linguas e que neste caso [a cantidade de exemplos documentados dos radicais máis antigos con consoante non palatal, fronte ás anovadoras con consoante palatal], de ser certa a suposición, maniféstase en grao extremo, vista a súa gran fortuna nos textos. Por iso non se pode desbota-la posibilidade de que no longo percurso da Idade Media no código oral as cousas ocorresen de xeito distinto.

Abondando nesta forma, se se considerasen acertadas as tradicionais explicacións para a formación de *TRAGÈRE (analoxía da P1 do presente de indicativo con outras P1 de verbos coa mesma terminación de pretérito en -XÍ; proceso analóxico desencadeado polo participio FACTU-FACÈRE, TRACTU-*TRACÈRE ou ben ACTU-AGÈRE e polo tanto TRACTU-*TRAGÈRE) tampouco se pode desconsiderar, na miña opinión, que se formase a forma *trazer*, baseándose nas estreitas relacións analóxicas e paradigmáticas que establecían os verbos con pretérito sigmático¹³: *dizer*, *aduzer* e *fazer* posuían na Idade Media na P1 do presente de indicativo o radical con /g/ (*digo*, *adugo* e *fago*), podendo establecer a relación analóxica necesaria con *trazer* para se formar o infinitivo *trazer* e, por extensión, o lexema *traz-* no tema de presente. Dese xeito, operaríase unha regularización no tema de presente deste verbo: *trazer*, *dizer*, *aduzer* e *fazer* compartirían unha similar terminación no infinitivo¹⁴. Tamén hai que considerar a posibilidade xa apuntada por Malkiel (1983: 106 e 1974: 317-319 e 341) de que o infinitivo *trazer* –que coexiste con *dizer*, *jazer* e *prazer*– estivese motivado analoxicamente polos pretéritos *jougue*, *prougue* e *trougue*.

Por outra banda, a explicación dada para non admitir *trazer*<*TRACERE baséase na posibilidade de que [ʒ] evolucione a [z], e, polo tanto, de que se xerese tardíamente dentro do portugués¹⁵. Malia o noso exemplo ser bastante tardío (1495) non se pode descartar que sexa unha forma galega –recórdese que os outros exemplos do notario presentan o radical con /ʒ/ (<g>)-. Así, a existencia dun infinitivo *trazer*, coexistente con *trager*, *traquer* e *traer*, cobra máis sentido, a pesar da súa pouquísima incidencia na escrita da época. Así e todo, debía de ser unha forma moi pouco usual e produtiva en territorio galego, non xa a finais do século XV senón durante toda a Idade Media, posto que non deixou pegadas en época moderna¹⁶.

Para rematar con esta forma só me resta indicar que é probábel que este grafema <s> represente o fonema predorso-dentoalveolar xordo /s/. Así, a súa orixe estaría

¹³ Neste sentido véxase Varela (1999).

¹⁴ Neste mesmo sentido xa se expresara Huber (1986: 223-224).

¹⁵ Tese sostida por Carolina Michaëlis de Vasconcelos (1920) e Lorenzo (1977), fundamentalmente.

¹⁶ As únicas formas de infinitivo que recolle o ALGa (1990), mapa 394, son: *traer*, *traír*, *trer*, *traquer* e *traiquer*.

nun probábel étimo *TRACĒRE e o seu resultado final (*trazer>traser*) reflicte o proceso de desafricación e enordecemento das fricativas (/dz/>/z/>/s/), do que xa teñen realizado consideracións polo miúdo, dentro do marco xeral das sibilantes nas linguas galega e portuguesa, Maia (1986: 438-468) e Lorenzo (1987: 460-465, 474-476) e (1993b: 18-26).

3.1.3. [tra-]

En terceiro lugar, tamén documento unha serie de infinitivos sen ningún tipo de consoante no radical, xa sexan fricativas palatais ou non, antes da VT. Concretamente redúcense a unha soa forma: *traer* (MCO3:1844:13,1378 || MSPM:51:4,1281; MSPM:54:90,1292 || SVP:274:4,1490 || SBC:150:16,1480 || VD:116:17,1421). Como xa expuxen antes, hai que efectuar un debido exercicio de precaución ante a fiabilidade das fontes empregadas; pero coído que, dado o considerábel número de formas rexistradas –non xa do infinitivo, senón tamén doutros tempos e persoas– e dados os resultados positivos da miña comprobación sobre o orixinal de SBC¹⁷, pódense dar como válidas, aínda que cun mínimo de reservas. Así, a cronoloxía de *traer* conta con testemuños desde moi cedo (1281, 1292, 1378, 1421, 1480 e 1490) que se prolongan durante toda a Idade Media. Canto aos notarios, en MCO3 o documento foi redactado por *Pedro Fernandes* (notario que exercía no “Chao de Castela et de Buval e do Bolo de Senda”); en MSPM, só hai datos do documento do ano 1281, escrito por *P. Moogo*, notario de “Queyriga”; na colección SVP, o notario do documento (escrito no propio mosteiro de San Vicente de Pombeiro) é *Diego de Villalgide* (“escrivano de camara do rey e notario publico”); en SBC, o documento (redactado na cidade de Santiago) foi escrito por *Alvaro Domínguez* (“procurador de Vasco Gomes”); e, por último, a forma de VD está escrita por *Aras Afonso* (“notario de Monterroso”). Tanto a antigüidade dos datos coma a variedade de notarios fan que considere esta forma, ao igual que *trager* e *trazer*, como coetánea das anteriores. Así, *traer* remite directamente ao latín clásico TRAHĒRE¹⁸; mais, ao igual ca *trazer*, a súa incidencia nos rexistros escritos –

¹⁷ Efectuei a comprobación desta forma coa lectura do orixinal, antes de saber dunha nova edición (Fernández Salgado 1999), que sigo totalmente para o meu estudo, por me resultar de doado acceso. O orixinal desta edición gárdase no *Arquivo Histórico da Universidade de Santiago* co número 1.058 de *Bens Nacionais* baixo o nome de *Fábrica de San Benito del Campo. Donaciones y otros documentos. Varios años*. A localización exacta dentro do propio tomo é fol. 14.º

¹⁸ Outra posibilidade é que esta se formase por anoloxía co verbo *caer* ou ben de *TRAGĒRE>*trager>traer*, ao igual que *LEGĒRE>*ler*; mais, neste último caso a perda é máis explicábel por ficar o /g/ entre vocais palatais. Neste sentido, véxase Tato Plaza (1999: 693, s.v. *trager*). Talvez outra proba que xustifique o étimo TRAHĒRE>*traer* sexa a existencia no actual galego das formas [ˈtrao] (P1 do presente de indicativo; ALGa, mapa 380); e [ˈtraa, -aʃ, -a, -aɲ] e [traˈamos] (P1-P6 do presente de subxuntivo; ALGa, mapa 389 e 390) descendentes directos das correspondentes formas do paradigma latino que establece este étimo: TRAHO; TRAHAM, TRAHAS, TRAHAT...

polo tanto, formais e cultos– foi mínima, o cal non quere dicir que a nivel coloquial e oral non tivese un alto grao de produtividade.

A pesar de todo o comentado até agora, creo que paga a pena un maior abondamento na explicación de *traer* como infinitivo na Idade Media. Seguramente, na extensión desta forma, xa non só no infinitivo, senón en todo o tema de presente, tivo unha grande importancia a súa similitude con *caer*<CADĒRE, como xa apuntou Malkiel (1983: 106) e tamén RAG / ILG (2003: 167-168). Así, tanto na conformación do seu paradigma coma na súa progresiva expansión, a custa de *trager*, *trazer* e *tragner*, efectuou *caer* esta influencia, mais tamén os derivados de *traer*, como *retraer*¹⁹ –en RAG / ILG (2003: 168) cítase o verbo *retraer* medieval `contar, referir´ coma un empréstito do *retraire* occitano que, á súa vez, proviña de *RETRAGERE, coa flexión idéntica a *caer*–. Mais son de difícil explicación os participios *retreito* (CSM:77:28) e *retreyto* (CSM:149:14), que non seguen o paradigma flexivo de *caer* (*caído*), sen acudir a unha base RETRACTUS con infinitivo RĒTRĀHĒRE²⁰, a non ser que existise unha contaminación desde cedo cos participios de *trage*: *treito(s)*-*treita(s)*. Feito este que se vería facilitado pola existencia do participios *tra(g)ido(s)*-*tra(g)ida(s)*, tamén desde esa mesma época, que virían posibilitando as interferencias analóxicas entre os dous verbos.

Polo tanto, no infinitivo coexistían tres formas fundamentais, segundo os datos manexados: *trag-* /*tra3-*/, *tras-* /*tras-²¹*/, *tra-* /*tra-*/ e seguramente tamén, aínda que

¹⁹ No corpus que manexei tamén fixen constancia do paradigma de *retraer*: **Infinitivo**: *retraer*: CSM:24:6; CSM:38:20; CSM:56:8; CSM:99:9; CSM:131:94; CSM:135:9; CSM:171:66; CSM:186:5; CSM:202:7; CSM:251:8; CSM:259:7; CSM:261:7; CSM:295:7; CSM:339:8; CSM:345:94; CSM:427:54 || CT:249:13; CT:305:7 || TC:139:24; TC:148:54; TC:887:23. *retraer*: CT:226:8; CT:305:16. *retraerhuos*: CT:299:10. *retraer*: TC:89:7; TC:89:15. *retraer*: HT:116:20; HT:121:5; HT:183:16 || CT:676:138. *retraer*: CT:241:5; CT:421:33. **Participio**: *retraido*: CT:285:18; CT:289:12. *retraido*: CSM:376:58. *retraido*: CSM:237:97; CSM:355:127 || TC:877:57. *retraído*: LP:18,29:43. *retraídos*: TC:893:78. *retreito*: CSM:77:28. *retreyto*: CSM:149:14. *rretraida*: CT:296:8. *rretraidas*: CT:277:9; CT:538:28. *rretraido*: CT:260:5; CT:282:15; CT:293:7; CT:524:56; CT:526:39; CT:541:19; CT: 246:35. *rretraída*: CT:423:21; CT:667:6. *rretraídas*: CT:635:7; CT:678:8. *rretraído*: CT:503:36; CT:515:25; CT:629:25; CT:711:21; CT:730:28; CT:742:24. *rretraída*: HT:130:24. *rretraído*: HT:111:27; HT:184:36; HT:284:41 || TC:139:20. *rretraído*: CT:743:47. **Xerundio**: *rretraendo*: CT:517:3; CT:609:115; CT:679:11. *rretraendo*: GE:289:26. **Presente Indicativo-P6**: *rretraẽ*: TC:101:44. *rretraẽ*: CT:676:139. *rretraen*: CSM:144:11. **Presente Subxuntivo-P1**: *rretraya*: LP:115,7bis:5. **P3**: *rretraya*: CT:501:50. **P4**: *rretraamos*: CSM:9:146. **Copretérito Indicativo-P3**: *rretraya*: CSM:325:67; TC:200:39. *rretraaos*: TC:527:17. **P6**: *rretrayã*: TC:853:71 || *rretrayã*: HT:120:18. *rretrayã*: CT:678:18. *rretrayam*: HT:193:6. *rretrayan*: CT:433:70. *rretrayam*: CT:679:14. **Pretérito Indicativo-P1**: *rretraya*: CSM:237:30. *rretraya*: CSM:72:58. **P3**: *rretraheu*: LNAp:157:2093,1457. **P6**: *rretraherõ*: CT: 413:17.

²⁰ Lorenzo (1977: 1123) s.v. *retraer*, *retraer*, cita como base etimolóxica o l.c. RĒTRĀHĒRE.

²¹ A forma de orixe sería *traz-* /*traz-*/, que daría /*tras-*/ por desafricación. Este radical documéntase no corpus na forma do P3 do copretérito *trazía* (VFD:II,353:5,1470) e mais na forma *traz*, P3 do presente de indicativo, de LP.

non se documenta no corpus con total seguridade, *trag-* /*traɟ-*²². Non hai a menor dúbida de que a primeira delas, *trager*, foi a máis empregada nos rexistros cultos escritos.

3.2. Participio

Canto ás formas de participio, estas presentan tres radicais distintos no corpus explorado: un radical coa consoante fricativa prepalatal sonora /*traɟ-*/; un segundo que non presenta ningún tipo de consoante anterior á VT /*tra-*/; e, por último, a evolución fonética directa do participio do latín clásico TRAHĒRE (TRACTU>*trai-*to>*treito*).

3.2.1. [traɟ-]

A forma máis documentada en todo o corpus é a que presenta radical con consoante palatal /*ɟ*/, ao igual que o infinitivo, adoptando a súa representación gráfica un elevado polimorfismo:

- <*g*>: *tragido*, *tragidos*, *mal-tragidos*, *tragidas*, *tragid[a]s*, *maltragudos*, *traguda*. A representación habitual de /*ɟ*/ era <*g+e,i*> e <*i/j+a,o,u*>, e infrecuentemente aparecía <*i/j+e,i*> ou <*g+a,o,u*>. Tamén pode aparecer <*y*> e nos primeiros textos do século XIII <*gi*>. A representación de /*g*/ era <*g+a,e,i,o,u*> alternando con <*gu+e,i*> e moi raramente <*gu+a,o*>²³. Todo isto está traído á man para explicar *maltragudos* (CT:329:44; 404:28) e *traguda* (ROT:87:8,1370) como formas con radical palatal /*ɟ*/ . No caso dos exemplos de CT estes veñen ratificados por Lorenzo (1985: 109):

Peculiar de moitos textos medievais, e tamén de F. Martins, é a posibilidade de que a grafía *g* con valor [ɟ] poida aparecer ante *a*, *o*, *u*. Compréndese doadamente este feito: se *j* pode utilizarse con valor de [ɟ] ante calquera vocal, substituíndo a *g* ante *e*, *i* en moitas ocasións, pola mesma razón *g*, que vale coma [ɟ] ante *e*, *i* e coma [g] ante *a*, *o*, *u*, pode amplia-lo seu campo de acción, aparecendo tamén con valor de [ɟ] ante estas últimas vocais.

E tamén pola non existencia do radical [trauɟ-] en todo o paradigma da CT. Sería moi pouco probábel que só se dese este radical en dúas ocasións sen rexistralo noutras formas do paradigma verbal. Por outra banda, no

²² As formas que posibilitan esta interpretación son: *maltragudos* (CT:329:4; 404:28) e *traguda* (ROT:87:8,1370). Mais debido á variabilidade gráfica medieval tampouco é descartábel que o <*g*> destas dúas formas represente /*ɟ*/.

²³ Véxase Lorenzo (1995: 651).

caso de *traguda* (ROT:87:8,1370), o notario que escribiu ese documento foi *Nunno gonçalez* (notario de Tui), que presenta en todos os seus rexistros para o tema de presente o radical con /ʒ/: *trager* (ROT:73:16,1367; 76:13, 1368; 77:17, 1368; 84:11,1370; 84:20,1370), *tragia* (ROT:73:24,1367; 76:9,1368; 76:14,1368; 76:17,1368; 81:16,1370; 85:11,1370), *tragen* (ROT:85:21,1370). Polo tanto, creo que se pode admitir, cun alto grao de seguridade, que no caso de *traguda* tamén poderíamos estar ante o reflexo na escrita de /ʒ/. Mais para unha maior concreción –as realidades fonéticas e fonolóxicas que se agachan na escrita nunca son biunívocas e neste caso, menos– en todas as variantes de ROT tampouco documento o radical *tragu-* ([trau-]). Por outra banda, malia esta argumentación, penso que segue sendo lícito pensar que tamén podería ser posíbel que o radical de *traguda* (ROT:87:8,1370) e *maltragudos* (CT:329:44; 404:28) sexa [trau-], reflectindo, polo tanto, un radical de tema de presente [trau-].

- <j>: *maltrajudo*, *maltrajuda*, *maltrajudos* son todos casos da CT e, polo tanto, o grafema é reflexo de /ʒ/, xa que esta era a súa grafía máis habitual, coma xa expuxen arriba.

- <i>: *traiudo*. Só documentei este exemplo (TC:589:31), mais o <i> alternaba con <j> ante <a,o,u> coma xa indiquei, polo que pode ser considerado a grafía de /ʒ/cun alto grao de seguranza.

É evidente que a terminación *-ido* (CI, GE, HT, TC, HG-P, VD, VFD) ou *-udo* (só en CT e nun caso en TC e ROT) destas formas do participio non remite a TRACTUS, senón que é analóxica do resto de participios fracos da segunda, terceira e cuarta conxugacións latinas.

3.2.2. [tra-]

En segundo lugar, tamén se documenta a raíz sen ningún tipo de consoante, xa sexa palatal ou non:

- *traidas* (VD:77:51,1345), *traído* (VFD:I,127:19,1520), *trayda* (VFD:II:103:5,1435), *traydos* (VD:159:157,1457). Son todos participios de coleccións notariais e reflecten un paradigma verbal sen ningún tipo de consoante no seu radical, datos que reforzan a idea da existencia deste tipo paradigmático de *traer* desde cedo.

- *traudo* (TC:128:72), *maltraúdos* (CT:514:2), *maltrahudos* (CT:244:40) son os únicos casos que documento do verbo *traer* medieval sen ningún tipo de consoante palatal nas obras literarias en prosa. Isto reforza a idea de que

é probábel que o radical /traɜ-/ gozase dun elevado prestixio nos rexistros cultos escritos que non deixaba translucir a evidente variedade paradigmática de *traer* na Idade Media. Ora ben, a única obxección que se me ocorre para esta forma é a de estas obras seren traducións de textos casteláns que poderían inducir a elaboración de traslados galegos de tendencia converxente co orixinal; pero a concorrencia, tanto en TC coma en CT, de participios con /ɜ/ desaconsella esta interpretación²⁴. En primeiro lugar, porque se trata de exemplos de dúas obras distintas e, en segundo lugar, por seren formas que se puideron crear dentro do propio sistema galego xa desde antigo, como indican os exemplos que anteriormente acheguei da documentación notarial.

3.2.3. [trej-]

A terceira das formas de participio é a que provén directamente do étimo do latín clásico TRACTUS:

- *treita*²⁵ (CSM:78:61), *treitos* (CSM:57:97), *mal treito* (LP:72,1:10), *mal-treito* (CSM:57:91; CSM:65:187; CSM:77:13; CSM:114:27; CSM:218:15; CSM:283:63; CSM:286:23; CSM:315:37; CSM:338:27; CSM:384:36; CSM:385:31 || LP:30,19:11), *maltreit* (CSM:174:23; CSM:235:95), *maltreitos* (CSM:83:37; CSM:166:8; CSM:277:36; CSM:286:7; CSM:45:87; CSM:57:67 || CT:518:12; CT:561:19 || FT:102:3), *maltre[i]to* (CSM:15:88)

- *maltreyto* (CT:223:89; CT:330:59; CT:337:266; CT:373:145; CT:388:13; CT:675:106; CT:709:3; CT:713:9; CT:724:47 || LP:147,1:7 || TC:53:18; TC:88:8; TC:126:9; TC:148:49; TC:178:82; TC:190:24; TC:218:4; TC:401:18; TC:436:19; TC:448:11; TC:483:3; TC:488:11; TC:725:21; TC:778:11), *maltreytos* (CT:218:26; CT:242:18; CT:254:31; CT:255:15; CT:255:44; CT:259:24; CT:297:13; CT:312:125; CT:314:15; CT:325:11; CT:331:114; CT:340:5; CT:347:15; CT:347:65; CT:356:4; CT:361:126; CT:376:28; CT:401:23; CT:406:27; CT:407:8; CT:430:135; CT:431:9; CT:434:97; CT:443:8; CT:456:82; CT:460:4; CT:483:26; CT:501:27; CT:503:35; CT:505:4; CT:511:164; CT:512:178; CT:526:31; CT:532:8; CT:532:9; CT:546:77; CT:547:3; CT:558:8; CT:571:8; CT:590:20;

²⁴ Unha proba máis que corrobora esta interpretación é que a versión en castelán do manuscrito do Escorial (RTC), que Lorenzo (1985) presenta na súa edición no aparato crítico, presenta como lectura *maltrechos* para *maltraídos* (CT:514:2) da tradución galega. No caso de que se realizase unha tradución interferida pola obra orixinal castelá, esta sería probablemente *maltreitos*. Para unha reflexión sobre estes aspectos da lingua de TC, véxase Bello (1998).

²⁵ Soamente neste caso existe un uso como forma verbal participial; no resto dos casos a función, tanto de *treitos* como de *maltreito(s)*, etc., é adxectiva.

CT:606:23; CT:606:26; CT:609:103; CT:616:84; CT:624:5; CT:629:15; CT:673:32; CT:713:39 || TC:25:18; TC:68:6; TC:84:26; TC:142:20; TC:233:5; TC:362:30; TC:446:2; TC:511:20; TC:677:35; TC:762:15; TC:783:21; TC:819:38; TC:901:28), *mal-treyto* (HT:138:19; HT:143:20; HT:349:4), *mal-treytos* (T:115:9; HT:126:17; HT:145:28; HT:277:21; HT:288:4).

Só hai dous casos en que apareza *treito* (CSM:57:97; 78:61), sen formar parte do composto *maltrager* ‘maltratar, ferir, maltraer, reprender, tratar sen consideración’. O primeiro dos casos de *treito* (CSM:57:97)²⁶ tamén ten este significado –e con función adxectiva– (‘malferido’), mentres que o segundo (CSM:78:61)²⁷ ten o de ‘levar, traer, conducir, trasladar’ –con función participial–. Polo tanto, os resultados da evolución fonética de TRACTUS (TRAHĒRE) teñen a posibilidade dunha especialización semántica-funcional²⁸ que os distancia dos participios regulares do verbo *trager/traer* ‘levar, traer’ (*tragido, traiudo, traído*). Ora ben, as formas *maltrajudo, maltrajudos, maltrajuda, maltragudos* da CT reflicten unha ósmose de formas entre os dous significados; isto é, o significado ‘malferido’ pode ser expresado tanto co lexema *maltrey-* coma con *maltrag-/maltraj-*. Ora ben, non se pode desprezar o único caso de participio forte (*treita*, CSM:78:61) co significado de ‘traer’, que engadido a isto último revela, ao meu parecer, a variedade dos distintos paradigmas flexivos do verbo *trager* ao longo da Idade Media.

En definitiva, o participio consta de catro raíces diferenciadas: /tra3-/ , a máis documentada, que presenta unha formación analóxica e regularizada do radical segun-

²⁶ “O prior e seus frades, / pois que assi acharon / treitos por sas maldades / os ladrões, mandaron”.

²⁷ “E aquel ome era o que a mezcra feita / ouvera e toda de fond’ a cima treita.”

²⁸ Neste mesmo sentido (é dicir, na especialización que afecta os distintos resultados de TRACTUS, así como aos seus compostos) tamén son reveladoras as formas de CONTRACTUS (CONTRAHĒRE ‘ferido’): *contreita*: CSM:77:2. *contreito*: CSM:69:97; CSM:77:4; CSM:218:2; CSM:218:16; CSM:333:1; CSM:333:12. *contreitos*: CSM:57:68; CSM:83:36; CSM:166:9; CSM:166:14; CSM:166:19; CSM:166:24; CSM:166:3; CSM:229:3; CSM:229:24. *contreya*: CSM:179:1; CSM:391:1; CSM:391:7. *contreyto*: CSM:385:33 || TC:23:10. *contreytos*: CSM:391:4.

treyto: TC:23:7.

contreytura: TC:23:7.

Ou ben do propio TRACTUS>*treito* ‘distancia, treito’: *treyto*: GE:219:28; TC:875:21; *treyto*: TC:872:31; *treytos*: CT:431:9. *trayto*: CT:510:116. *traytos*: CT:313:153; CT:482:60; CT:620:203. *traitos*: TA:396:26. *trautos*: HT:127:5.

Polo tanto, á vista dos datos, os lexemas *trey-* e *contrey-* son exclusivos, agás a excepción sinalada anteriormente (CSM:78.61), de significados diferentes de ‘levar, conducir, trasladar’, tales como: ‘ferido’, ‘maltreito, tullido’, ‘contractura’ e ‘distancia’. Así, o participio de *trager* ‘traer, trasladar’ exprésase co radical [tra3-] ou [tra-].

do o tema de presente de *trager*, (*trag-* + *idoludo*, as terminacións xerais do participio); posibelmente /*trag-*/, que remite para un tema de presente co radical /*trag-*/ estendido, pero escasamente documentado²⁹; /*tra-*/, documentada en textos notariais e prosísticos; e, por último, un só caso de participio rizotónico etimolóxico (*treita*, CSM:78:61), co significado de `traído`.

3.3. Xerundio

3.3.1. [traʒ-]

Os casos de xerundio documentados só reflicten un tipo de radical, o máis estendido no corpus até o momento: /*traʒ-*/:

- <g>: *tragẽdo*, *trageendo*, *tragend'*, *tragendo*, *tragendoa*, *tragendolle*, *tragendo*, *tragendoos*, *maltragendo* amosan a grafía normal de /ʒ/.

- <j>: *trajendo* (LCS:41:33,1417) é o único caso do corpus no que o /ʒ/ do radical do xerundio se grafa co infrecuente pero posíbel <j>.

Polo tanto, as formas do xerundio rexistradas no corpus derivan do étimo *TRAGĒNDŪM>*tragendo*. Esta é a forma común tanto nas obras literarias, de prosa e lírica, coma nas notariais.

3.4. Presente de Indicativo

3.4.1. [traʒ-]

A consoante do radical de *trager* neste caso –ao igual, polo tanto, que en todas as persoas do presente de subxuntivo– é /g/. Esta consoante procede ou ben da analogía con DICO (*TRACO>*trago*, tras a sonorización de /k/ intervocálico), ou con REGO (*TRAGO>*trago*), ou ben, por medio da similitude do participio, con AGO (*TRAGO>*trago*). As múltiples teorías explicativas veñen a confirmar a exclusividade da única forma documentada para esta P1 /*trago*/. Ora ben, as grafías para expresalo son dúas:

- <g>: *trag'* (só en CSM) e *trago*. Como xa indiquei anteriormente, esta (<g+a, e, i, o, u>) era a grafía normal para a representación de /g/.

- <gu>: *ragu'* (só en LP) tamén representa a /g/, aínda que moi raramente.

²⁹ Este radical actualmente pervive espallado por todo o dominio galego. Neste sentido, véxase Fernández Rei (1991: 101) e ALGa, mapas 394 e 396.

3.4.2. [traʒ-]

- <g>: *trages* (CSM, GE e TC), *trag´* (só en LP), *trage* (LNAP, CR, CSM, CT, GCM, GE, HT, LP, HG-P, MFP, PFO, UDG1, SCO, SDR, SMV, SPR, SVP, TA, TC, VD, VFD), *trágeo* (VFD:I,77:73,1451?), *trage-me* (LP), *trageas* (GE). A única salientábel destas formas é *trag´* que ten apócope de *-e* por fonética sintáctica; é significativo que esta forma só apareza na LP: isto é, a necesidade de restrinxirse polo cómputo silábico propiciaba, cando fose necesario ritmicamente, a apócope: *tragemos* (CR:462:12,1418 || HT:85:27 || ROT:63:42,1326 || VD:53:52,1275-1280), *tragedes* (CR, CT, DG, ERS, FDUSC, LP, HG-P, SMB, MCO3, MCR, MFP, ROT, SDR, SVP, TC, VD), *tragedess* (CR), *tragees* (MFP, PR), *trages* (HG-P, SVP), *tragés* (MFP), *trageys* (CR:639:7,1498), *tragedelo* (CR, ROT), *tragē* (CT, GE, HT, MS, TC), *tragem* (ATr, CT, FDUSC, GE, TA, TC), *tragen* (TDC, CR, CSM, CT, DAG, HT, ITD, LP, MCO3, COS, ROT, SPR, SVP, TA, THP, VD, VFD), *trágenos* (CT), *tragen-me* (LP).

- <j>: *traj´* (só en LP), *traje* (CIM, CR, ITD, LP, MS, SVP, THP, VFD), *trajedes* (CR, ERS, SMA, MFP, MS, SVP), *trajes* (CR, HG-P), *trajés* (VFD). A utilización desta grafía para /ʒ/ é moito menos frecuente. Así, só se emprega dentro das obras literarias por LP e nun caso por MS.

- <i>: *traies* (MS:63:16). <i>: *traie* (SPR:193:7,1274). <j>: *trajen* (MS:192:11), *traien* (TDC:173:29, 1346).

3.4.3. [tra-]

- *trae*: SPR:3:127, 1349 e SVP:112:41, 1426.

3.4.4. [tradz-] ~ [tras-]

Os dous seguintes grupos de formas (*trax* e *traz*) están moi relacionados, primeiro, por se documentaren só en LP, e segundo, por presentaren ambos os dous apócope de *-e*:

- <z>: *traz* (LP:49,2:10-Fernan Soarez de Quinhones, terceiro cuartel do século XIII; 100,2:9-Men Rodriguez de Briteiros, segunda metade do século XIII; 124,1:10-Pero d'Ornelas, segunda metade do século XIII; 127,11:12-Pero Gómez Barroso, segunda metade do século XIII; 136,8:10-Pero Viviae, terceiro cuartel do século XIII; 136,8:11; 136,8:23; 136,8:24; 136,8:35; 136,8:36), *traz-vos* (LP:124,1:4- Pero d'Ornelas, segunda metade do século XIII). Para maior abundamento, sinalo que todos son trobadores de orixe portuguesa, agás Fernan Soarez de Quinhones, que é leonés e desenvolveu a súa

traxectoria poética na corte de Afonso X. Polo tanto, *traz* está documentada, con seguridade, desde a segunda metade do século XIII, a pesar da súa escaseza. Así, as afirmacións de Lorenzo (1977: 1270-1271, s.v. *trager*) resultan matizábeis:

Lo que resulta falso es la segunda suposición para el mod. *trazer*: éste no viene de ninguna forma *TRACĒRE, pues se genera en port. a partir del arcaico *trager*. [...] El port. moderno *trazer* es seguro desde el XV.

Ou tamén as afirmacións de Azevedo Maia (1986: 844-845):

A ausência de *trazer* nos antigos textos galego-portugueses, em princípio tanto pode ser interpretada como sinal do carácter tardío de tal forma, criada já dentro do português, como é possível pensar-se que se trata de uma forma de feição popular e que, por essa razão, seria evitada. [...] É muito provável que *trazer* seja uma forma criada já dentro do português a partir de *trager*, em virtude da evolução bastante frequente de [ʒ] intervocálico em [z]. Desse modo, a nova forma do infinitivo *ter-se-ia* aproximado de outros infinitivos com idêntica configuração fonética, tais como *fazer*, *prazer* que, aliás, tinham participios idênticos a *treito*.

En primeiro lugar, a existencia da forma *traz* presupón a existencia dun infinitivo *trazer* e, polo tanto, outras formas do tema de presente con radical /tradz-/³⁰. Así, estas formas están documentadas, como xa dixen, desde a segunda metade do século XIII, á par de *trager*, *trage* e *trae*, e non son tardías. É probábel que o maior prestixio de *trager* supuxese a pouca presenza deste radical, mais a existencia de *traz* e *trax* na nosa lírica profana, malia a escaseza da súa documentación (suman quince rexistros o total das dúas, fronte aos corenta e sete de *trage*, *trag'*, *traje* e *traj'*) coído que invita a non interpretalo como unha forma desprestixiada ou evitábel. Por outra banda, dentro da morfoloxía verbal as regularizacións de tipo analóxico tenden, polo xeral, a nivelar os resultados das mudanzas fonéticas, polo que a existencia dunha forma *TRACĒRE desde antigo, analóxica de *fazer*, *prazer* e mesmo *dizer*, non estaría desencamiñada. Deste xeito tamén tería cabida a forma, xa analizada, *traser*. Polo tanto, a partir do étimo *TRACĪT>*traze*>*traz* a oclu-

³⁰ Con este mesmo radical rexistrei a formas *trazia* (VFD:II,353:5, 1470), aínda que presenta problemas con respecto á fiabilidade da edición empregada e á identificación do notario. Por outra banda, aínda que a forma *traser* (VD:187:29, 1495) non presenta o fonema /dz/ (pero si o resultado da súa desafricación e desonorización, isto é, /s/), esta parece remitir para a mesma base etimolóxica *TRACĒRE. Neste mesmo sentido tamén penso que resulta útil que saliente as formas do tema de perfecto coa consoante do radical fricativa non palatal: *trouso* (CI:4.2:61:3), *trouço* (SMV:121:18, 1406), *troserũno* (NT:40:23, ca. 1214) e *trouser* (LCP:145:9, 1440).

siva velar xorda /k/, intervocálica, seguida de E e I convértese na africada predorso-dentoalveolar sonora /dz/, e a vocal *-e* en posición final desaparece despois de certas consoantes³¹: *n, l, r, s* e *z*.

3.4.5. [traf-]

Por outra banda, están as formas que se rexistran como *trax*:

- <x>: *trax* (LP:6,9:11-Afonso Lopez de Baian, segunda metade do século XIII; 25,16:1; 25,108:6-Don Denis, 1261-1325; 30,22:4-Estevan da Guarda, 1280-1362/1364; 136,1:30- Pero Viviae, terceiro cuarto do século XIII). Neste caso son todos trobadores de orixe portuguesa e a cronoloxía das formas esténdese desde a segunda metade do século XIII até a segunda do XIV. En primeiro lugar hai que determinar o valor lingüístico do grafema <x> e para iso sívome das observacións de Varela (1999: 1057-1058)³²:

Os casos con solución distinta teñen unha explicación razoablemente sostible: aqueles nos que aparece o *-x* en posición final (*quix* [CSM], *prix* [CSM, LP], *aprix* [LP], *aprix* [LP] [*sic*], *fix* [LP], *fex* [LP] e *ffex* [HG-P, 1313]) poden representar perfectamente o enordecemento en posición implosiva (Lorenzo 1987: 476), ó cal non debe ser alleo o principio gráfico medieval de non empregar as grafías *-g* e *-j* con valor palatal en posición final. [...] No seu paradigma [refírese ao verbo *trager*] vese claramente a maior disposición á extensión antetimolóxica da consoante xorda, alomenos nas grafías, e semella recibir confirmación o reflexo gráfico da perda de sonoridade en posición final, pois nos cinco casos nos que teño rexistrado o radical *trax-* no tema de presente o /j/ está en final de palabra [...].

Mais fica por explicar a perda da vocal final *-e*, posto que neste caso a consoante anterior non é ningunha das indicadas anteriormente: *n, l, r, s* e *z*. A meu parecer, é posíbel que a forma *trax* xurdise pola acción analóxica de

³¹ Véxase Ferreiro (1996a: 60-62).

³² Anteriormente, Lorenzo (1987: 476), aínda que referíndose a formas do tema de perfecto, indicaba o seguinte sobre o enordecemento da fricativa prepalatal sonora en posición final: “É difícil poder admitir que estes exemplos medievais coa grafía *x* indiquen os primeiros casos de palatalización do *s*, hoxe xeral no portugués e con escasa vitalidade nalguna zona dialectal galega, posto que, practicamente, todos eles teñen outra xustificación. As formas *Lixbõa, sex* e *extraya* están condicionadas pola etimoloxía e as formas verbais do tipo *quix, fix, prix, dix* (antecedentes do galego moderno *quixen, fixen, dixen*) débense á palatalización medieval orixinada polo *-i* final, xa que, ó lado *quis, fis, pris* xorden as formas *quigi, quige, figi, fige*, etc. Por contaminación das dúas aparecen *quix, fix*, etc., pois en posición final hai neutralización xorda / sonora. Na 3ª persoa houbo acción analóxica da 1ª, pasando *fez* a *fex*, como no galego pasou *fezo* a *fixo*”.

traz, que presenta a apócope regular de *-e* final pois vai tras a consoante *z*³³. Porén, tamén se podería considerar a posibilidade de que tivese a súa orixe na forma *trage*, que, por elisión vocálica, resultaría *trag´e*, de aquí, por desonorización *trax*. Ora ben, só en LP:30,22:4 (“cujo poder trax en si encober-to”) e LP:136,1:30 (“que me trax aficado”) a palabra posterior comeza por vogal; no resto dos casos hai unha consoante, polo que a posibilidade de se tratar dun fenómeno de elisión vocálica inducida por fonética sintáctica fica reducida. Así, tanto nestes dous casos como nos restantes coa palabra posterior iniciada con consoante, os editores non marcaron co signo <´> o fenómeno da elisión³⁴. Por outra banda, os contextos de *trag-* / *trax-* con elisión son intervocálicos e, por tanto, non producirían desonorización. Pero nestes casos manteríase *trax-* como forma xeral, tomada sen variación dos contextos non intervocálicos. Polo tanto, a forma *trax*, como xa indiquei, podería ter a súa orixe nunha indución analóxica propagada pola forma *traz*, con apócope regular do *-e* final, á forma *trage*. Polo tanto, **trag*, forma resultante deste proceso analóxico, presenta o enordecemento da fricativa prepalatal sonora /ʒ/ en posición final, resultando o lexema [traʒ-].

3.4.6. [trej-] ~ [tre`e-]

Do segundo dos radicais só se documenta un exemplo:

- *trees* (LP:20,1:7). É unha composición de *Alvaro Afonso*, poeta portugués alleo á tradición lírica galego-portuguesa, que viviu en tempos de Afonso V (1440-1450)³⁵. Este autor debe ser considerado con cautela posto que a composición da que se extrae a forma foi introducida na tradición manuscrita da lírica galego-portuguesa dun xeito espurio. A natureza tardía da forma (mediados do século XV) así como a orixe portuguesa do trobador, non inscribíbel na tradición lírica galego-portuguesa, fan que me incline por desbotar esta forma. Mais esta ten como base o étimo latino TRAHĪTĪS > *traedes* > *trees*. O emprego desta forma, ao meu parecer, obedece a un intento de imitar a linguaxe arcaica (do século XIII) das cantigas galego-portuguesas. Mais, retomando a súa xénese, hai que partir da acentuación xa regularizada segundo o modelo de [tra`ʉeðeʃ] para poder explicar cun maior grao de satisfacción e precisión o seu desenvolvemento; isto é: TRAHĪTĪS > *traédes* > *treédes*. Polo tanto, é unha forma posterior a *treydes*.

³³ Así, Pero Vivieaz emprega tanto *trax* coma *traz*.

³⁴ Mais penso que nestes dous casos (LP:30,22:4 e LP:1136,1:30) non hai que descartar de plano a elisión. A decisión dos editores neste punto é, cando menos, discutíbel.

³⁵ Véxase Tavani (1991: 280) e Brea (1996: 996) [LP].

- *treides* (CSM:216:23; CSM:278:24 || LP:15,3:5-Airas Paez, finais do XIII e comezos do XIV; LP:15,3:8; LP:15,4:2; LP:66,3:16-Johan de Gaia, finais do XIII e principios do XIV; LP:93,8:1-Martin de Ginzo, segunda e última metade do XIII; LP:93,8:6), *treide-lo* (LP:152,3:3-Vasco Gil, segunda metade do XIII; LP:152,3:7; LP:152,3:11), *treides* (LP:15,3:2)³⁶, *treydes* (LP:70,48:1-Johan Garcia de Guilhade, mediados do XIII; LP:83,11:23-Johan Zorro, finais do XIII e principios do XIV; LP:91,5:1-Martin Codax, segunda metade ou terceiro cuarto do XIII; LP:91,5:4; LP:91,7:2; LP:91,7:5; LP:91,7:7; LP:91,7:10), *treydes-vos* (LP:83,11:7; LP:83,11:15). A nómina dos trobadores que empregan esta forma da segunda persoa de plural do presente de indicativo rexistra autores portugueses e galegos por igual e o seu ámbito cronolóxico cobre o século XIII e comezos do XIV, para alén do seu emprego en CSM. A súa orixe remóntase ao latín clásico TRÁHĪTĪS > [ˈtraeðes] > [ˈtrajðes] > [ˈtrejðes] > [ˈtrejðes]³⁷. Polo tanto, para que fose posible esta evolución tívose que conservar a acentuación orixinal latina³⁸, pois de non ser así sería improbable que se producise a asimilación parcial do núcleo do ditongo á semiconsoante palatal da súa marxe silábica³⁹. Estas forma, *treides* e as correspondentes do imperativo seguramente xa fosen consideradas arcaicas no século XIII e principios do XIV, posto que só se documentan en LP e CSM, e non na produción prosística posterior ou máis ou menos coetánea, como TC.

³⁶ A este respecto, a forma *treides* é a única que presenta til e, polo tanto, acento tónico no *i*. Resulta curioso, posto que LP segue a Nunes na súa edición, e nesta cantiga 15 só aparece esta P5 con til, fronte a *treides* (dúas veces máis en versos posteriores da mesma cantiga). Véxase Nunes (1973b) cantiga 343 e LP:15,3. Tras efectuar unha comprobación da lectura desta cantiga –con testemuños en B 1286-1287 e V892– pódese afirmar que en V se le claramente *treides* –cun punto enriba do <i>– e, en B, *treides* –sen ningún tipo de riscadura ou punto sobre o <i>–. Por outra banda, nos criterios de edición que segue Nunes (1973b: IX-XVI) non se fai ningunha referencia á acentuación en xeral e en concreto a este caso. Mais en Nunes (1973a: 418-419) onde fala do cómputo silábico das vogais homorgánicas, refírese ao caso concreto de *treide* con mantemento do ditongo: “Excepcións a esta regra [a pronuncia en hiato na métrica medieval de dúas vogais resultantes da caída dunha consoante] são: *vai, oi, mais, baio e treide*, em que, a-pesar-de primitivamente ter existido consoante entre as duas vogais, ambas se reduziram a ditongo, contando, em vista disso, por uma sílaba única, [...]”. Ademais disto, tamén se pode aducir que o cómputo silábico do verso de *treides* (LP:15,3:2) de quince sílabas (véxase Brea 1996: 129) esixe o ditongo, así como tamén os versos heptasílabos nos que distribúe a cantiga Nunes (1973c: 302). Polo tanto, á vista dos datos que achego, a hipótese máis factíbel é considerar este til (*treides*) como unha simple gralla que pasou de Nunes (1973b: 313, cantiga 343) a LP:15,3:2.

³⁷ Véxase Ferreira (1996a: 70-71).

³⁸ Segundo Cunha (1949: 95) esta acentuación é máis probábel que se deba ao influxo analóxico do acento da P2 do imperativo: “Entretanto, cumpre salientar que, por si só, *traer* não justifica as formas rizotónicas *tréyde* e *tréydes*, as quais postulam ou a permanência da antiga acentuação latina (*tráhite* e *tráhitis*), ou –o que é máis provável– a influência analógica do acento de *trey* (esp. ant. *tre*<lat. *trahe*) 2ª persoa do singular do imperativo”.

³⁹ Esta asimilación parcial sería improbable pero non imposible aínda que non fose en presenza da semiconsoante palatal, xa que tamén se produce esta asimilación en hiato (*sair* / *seír*; *raíz* / *reiz*; *aínda* / *eínda*; *paraíso* / *pareíso*). Véxase Ferreira (1996: 90) para estes exemplos.

3. 5. Presente de Subxuntivo

3.5.1. [trauɣ-]

- <g>: *traga* (CR:515:22,1428 || CT:377:16 || THP:15:23,1438), *tragas* (CSM:299:23 || TC:167:19), *tragamos* (CT:631:16 || HT:69:38); e a forma *tragamos* (DAG:171:40; 1406), *tragades* (CR, CSM, ERS, LP, MCO2, MFP, UDG2, SVP, VD), *tragad<e>s* (MFP:177:26,1447), *tragad[e]s* (TC:79:8) e *tragade* (DAG:158:14; 1274), *tragam* (TA:348:12; 351:37), *tragan* (CIM, TDC, LCP, PFO, SVP, VFD), *tragano* (TA:395:2; 498:5).

- <gu>: *tragan* (LCP:69:11, 1432). Malia <gu+a,o> representar en moi escasas ocasións o fonema /g/, non pode haber dúbida ningunha neste caso.

3.5.2. [trajuɣ-]

Pero tamén documento a raíz *traig-* [trajuɣ-] en LNAP:124:1092,1457. Ora ben, esta raíz pode ser considerada un castellanismo⁴⁰, como indica Tato Plaza (1999: 693):

O pres. subx. *traiga*, pode tratarse dun castellanismo ou do mantemento do ant. *trag-* cun iode alongando a VR, por analogía con formas como *caibo*, *caiba*, *faigo*, *faiga*, etc. Hoxe localízase esporadicamente por puntos de toda Galicia, pero o máis habitual é *traí-*;

3.6. Copretérito de Indicativo

3.6.1. [traɣ-]

- <g>: *tragia* (GE, LP, HG-P), *tragía* (SMA: 26:19,1499), *tragya* (SPR:451:8,1430), *tragias* (GE:276:23 || MS:182:6), *tragia* (CI, CR, CSM, DAG, FDUSC, GE, HT, LCP, LP, HG-P, MS, MSPM, PFO, RE, ROT, SMV, SPR, SVP, TC, VD), *tragía* (LNAP, CT, ERS, MCR, MFP, PFO, SCO, THP, VFD), *tragía* (CT:563:40), *maltragía* (CT:552:24), *tragielle* (GE), *tragiaos* (TC), *tragiaos* (CT:334:195), *tragio* (VFD:I,102:10,1485); *tragya* (CSM, HG-P, SVP), <*tragia*> (SVP:228:4,1468), *tragi(j)a* (UDG1:128:20,1482), *t[r]agia* (VD:202:162,1409), *tragiamos* (MS:69:10||TC:195:7), *tragiades* (CR:609:15,1490 || TC:496:35), *tragiades* (VFD:I,70:12,1422), *tragiã*

⁴⁰ Coido que a hipótese do castellanismo explica máis favorablemente esta forma debido a que é a única rexistrada, fronte ao radical maioritario [trauɣ-] para todo o presente de subxuntivo –e ausencia no resto do paradigma do tema de presente–.

(LNAP, CT), *maltragiã* (CT:674:73), *tragiã* (HT, MS, TC), *tragian* (CI, CR, CSM, FT, HT, ITD, LP, MSPM, PFO, RE), *tragiam* (CT), *trigiam* (CSM, GE, HT, TC), *tragiã* (CT:303:79; CT:306:2 || THP:42:9,1487), *tragi[ã]* (TC:508:41; TC:666:46), *tragia[n]* (RE:19d), *tragian* (CT, SMA, PFO, VFD), *tragyan* (SMR: 18:10, 1362; 18:25, 1362).

- <j>: *trajia* (SVP:223:3,1467; SVP:248:14,1482).

3.6.2. [tradz-] ~ [tras-]

Por outra banda, tamén se rexistra no copretérito o radical *traz-* (VFD:II,353:5,1470), mais cómpre facer unha advertencia sobre o instrumento notarial en que está inserido. O notario que o escribiu é un tal *Afonso de Valdomir, notario publico por el Rey don Anrique et por el vizconde*; foi escrito en *Asperello, señorío del señor vizconde de Monterrey*, en terras próximas a Portugal. O documento presenta unha serie de palabras con grafías propiamente portuguesas (*Em, meyrinho, cunhado, dynheyros, fylha, senhor, lhe*), o que fai pensar, na miña opinión, que o notario poida ter moita relación con zonas limítrofes con Portugal, dada a proximidade do territorio portugués. Por tanto, semella posto en razón sospeitar orixes portuguesas a esta forma *trazía*, mais hai que recordar o rexistro *traser* (VD:187:29, ano 1495) nun documento sen tales vinculacións portuguesas aínda que non editado coas suficientes garantías para o estudo lingüístico.

3.6.3. [tra-]

En terceiro lugar documéntase un radical que, na miña opinión, ten como infinitivo o verbo *traer*: *traia*⁴¹ (SDV⁴²:64:56,1447-*Lopo Sanches de Santa Marta, escrivano de noso sennor el Rey e seu notario publico enna sua corte e en todos los seus regnos* || SPR:241:37⁴³,1292?1296-*Lorenzo Fernandes*⁴⁴, *notario publico del Rey en Milmanda e en seu alfoz* || VD:116:15⁴⁵,1421-*Aras Afonso*⁴⁶, *notario en*

⁴¹ “Mays diso o dito Pero Rodrigues que *traia* con os ditos frayres do dito moesteiro a metade dun casal a que chaman o casal da Beiga con todas [...]” (SDV:64:56).

⁴² SDV só presenta estas dúas formas *traia* e *troubese*, as dúas do mesmo notario e data.

⁴³ “[...] dito quitamos a Estevo Fernandes e a sua vos todas las demandas e contendas que o moesteiro de Ramiraas *traia* contra el de o día desta carta. E poemas pena entre nos que a parte que contra [...]” (SPR:241:37).

⁴⁴ Este notario só presenta esta forma, aínda que en SPR documéntase *trae* (1349).

⁴⁵ “[...] segun que o teuo e usou por lo dicto noso moesterio et en nome del Diego García, uoso auo et noso freyre, e *traia* días boso padre et madre et outros por elles e en seu nome.” (VD:116:15).

⁴⁶ Aras Afonso escribe no mesmo documento *traer* (116: 17, 1421), constituíndo as dúas únicas formas que se documentan del.

Monterroso; VD:141:8⁴⁷,1444-Afonso Peres⁴⁸ de San Martino, *escrivano de nuestro senyor el rey e seu notario publico en sua corte...* (feito en Sambreixo-Palas de Rei-Lugo). *trayades*⁴⁹ (CR:610:8,1490⁵⁰), *traiaides*⁵¹ (SVP:194:14,1459-Juan da Cruz de Çereda⁵² *notario publico do couto do dito moesteiro de san Viçenço de Ponbeiro*), *trajades* (CR:455:9,1415-Gonçaluo Yanes, *notario de San Iohan e de Nouoa e do Ribeiro da Auia e en a meyrindade d'Orzellon*). A primeira documentación desta forma é do ano 1292-1296 e a última de 1447, e son varios os notarios que a usan se as lecturas dos editores son correctas. Polo tanto, estes datos ratifican a existencia dun paradigma flexivo con base no infinitivo *traer* desde épocas temperás.

3.6.4. [traɟ-]

Ora ben, tamén documento un caso coa consoante final palatal do radical, mais o grafema con que se representa é <x>, e non <g> nin <j>: *traxian* (MSPM:54:89,1292)⁵³. Isto parece indicar o proceso de ruptura da oposición xorda / sonora⁵⁴. Pero teño que indicar, máis unha vez, as miñas reservas con respecto á fiabilidade da edición empregada. Se a lectura da editora fose correcta, trataríase dunha das poucas formas do corpus que presenta a desonorización da prepalatal sonora no radical do tema de presente, xunto coas formas *trax* de LP.

3.7. Futuro de Indicativo

3.7.1. [traɟ-]

- <g>: *tragerei* (CSM, LP), *tragerey* (LP:87,18:11), *tragerás* (CSM:127:54), *tragera* (MFP:193:13,1468 || TC:106:46), *trageredes* (CR, HG-P, MCO3,

⁴⁷ “[...] e presentou e por mi, notario, fez leer hun escrito de testimonyo que en sua mao *traia*;” (VD:141:8).

⁴⁸ Afonso Peres escribe tamén *tragen* (141:50, 1444) e *trouxeon* (141:50,1444). Nesta mesma colección documental rexístranse as forma *traser* (187:29, 1495), *traydos* (159:157,1457) e *traidas* (77:51, 1345).

⁴⁹ “[...] con todas suas entradas ...etc., segun lo *trayades* ya a jur y a mano.” (CR:610:8).

⁵⁰ No documento non aparece o nome do notario, nin o lugar onde se fixo.

⁵¹ “[...] a vos et as ditas bozes o noso souto de Seenço, que jaz en a filigresia de san Juan de Mour, con seu siqueyro et con suas entradas et seydas, segundo que o vos *traiaides* a jur et a mão [...]” (SVP:194:14).

⁵² Outras formas do tema de presente deste notario son: *tragedes* (179:15, 1457; 195:10, 1459) e *tragia* (198:4, 1460).

⁵³ O documento do que tirei esta forma non ten explicitado o nome do notario. Para alén desta forma, única en MSF, tamén se rexistran en dúas ocasións a forma *traer* e formas do tema de presente co radical [traɟ-].

⁵⁴ Véxase Maia (1986: 468-472) e Lorenzo (1987: 460-465) e (1993: 22).

MFP, SPR, SVP), *tragereys* (CR:639:11,1498; CR:643:15,1498)⁵⁵, *tragelas hedes* (CR:396:21,1395), *tragernos edes* (PR:64:15,1329), *tragerlo hedes* (CR:523:17,1429)⁵⁶, *tragerā* (MS:218:5)

- <j>: *trajerá* (MFP:216:43,1502), *trajeredes* (CR: 490:15; 1420 || CR:575:30; 1456 || CR:555:21; 1442 || CR:455:24; 1415 || CR:468:23; 1418 || CR:472:14; 1419 || CR:480:21; 1420 || CR:483:20; 1420 || CR:485:9; 1420 || CR:475:10; 1419 || CR:467:10; 1418 || CR:469:13; 1418 || CR:476:17; 1419 || CR:464:27; 1418), *trajeran* (CR:629:11,1496).

Mais tamén se rexistra a forma *trahereys* (CR:610:14,1490), que, aínda que posíbel en galego, debe considerarse neste texto como de inspiración castelá, xa que o documento está inzado de castellanismos e mesmo de anacos exclusivamente en castelán.

3.8. Pospretérito de Indicativo

3.8.1. [tra3-]

- <g>: *trageria* (GE:39:1; GE:182:9; GE:36:24 || LP:89,1:28), *tragiria* (CI:3.1; 57:17), *trageriā* (HT:40:26 || TC:630:32), *trageriam* (TC:708:12), *tragerían* (VFD:II,237:6,1438).

- <j>: *trajeria* (MS:61:1).

3.9. Imperativo

3.9.1. [tra3-]

- <g>: *trage* (GE:280:15 || TA:93:9), *trageo* (TA:456:2; TA:456:28), *trage-me* (GE:280:27), *tragenos* (MS:188:6), *tragede* (CSM:216:16 || TC:610:21; TC:877:50).

- <j>: *trajede* (CT:528:80).

Estas formas abarcan, cronoloxicamente, desde o primeiro tercio do século XIV (GE) até principios do século XV (TA e MS); pero as de P5 hai que remontalas á segunda metade do século XIII. Seguramente teñan como étimo *TRAGE>*trage*.

⁵⁵ As dúas formas están inseridas en documentos redactados por *Frater Arias* –recordemos o rexistro *tragereys* (CR:639:7,1498), do propio *Frater Arias*–. Aínda que este MNP para a P5 se rexistra en galego desde o século XV (Mariño 1992), hai que dicir que o texto está moi interferido polo castelán. Ora ben, este mesmo notario presente a forma *trajeredes* (CR: 630:15,1496).

⁵⁶ Estes tres casos constitúen os únicos rexistros de mesóclise. Para un estudo sobre este fenómeno do galego-portugués medieval, véxase Rodríguez (1996).

3.9.2. [trej-]

- *trei-nos* (LP:66,3:4-Johan de Gaia, escudeiro, finais do XIII e principios do XIV) e *trei* (CSM:325:47), *treide-vos* (LP:25,4:19; LP:25,4:23-Don Denis, 1261-1325). Teñen como étimo o latín clásico TRAHE>*trai*>*trei*⁵⁷.

4. Conclusións

O radical [tra3-] é o radical dominante en toda a documentación e, polo tanto, durante toda a etapa medieval, para o tema de presente en todos os tempos e persoas. Tamén se documenta un caso en que parece reflectirse a consoante fricativa prepalatal enxordecida ([traɸ-] en MSPM: 54:89,1292).

Non ten resultados na actualidade, e idéntica situación atopamos coa variante enxordecida [traɸ-]⁵⁸, documentada en Sobrado no século XIII. Resulta sorprendente que unha forma dominante na documentación medieval non tivese reflexos na actualidade, nin sequera de xeito dialectal coa variante enxordecida. É probábel que a realidade lingüística que agochan os textos fose bastante distinta, é dicir, que as formas con este radical [tra3-] fosen as máis prestixiadas na escrita, mais que a nivel oral houbera unha concorrencia maior do radical [trauɸ-]⁵⁹ e [tra-].

Talvez a explicación estea na xa aludida problemática das fontes: probablemente *trag-* (*trager*, *trages*, *tragía*, *tragerá*, *tragede*, ...) fose a variante na escrita máis prestixiada e, polo tanto, tería asegurada a súa continuación até as últimas mostras no rexistro escrito de tradición medieval dos documentos notariais⁶⁰.

⁵⁷ A edición que segue LP para a cantiga en que se usa esta forma é a de M. Rodrigues Lapa (1970). Trátase da cantiga número 199 e indica (Lapa 1970: s. v. *traer*): “199.16. A forma *trei-nos*, se não é erro por *treimos* < TRAHIMUS (=despachemo-nos), explicar-se-á por: *trei-mo-nos* > *treim’nos* > *trei-nos*”. Na miña opinión non é necesario acudir a toda esta serie de asimilacións para explicar a P2 *trei* e mais o OI *nos* (“-O jantar está guisado e, per Deus, amigo, *trei-nos*.”).

⁵⁸ Soamente se rexistra a forma minoritaria [traɸ-] no presente de subxuntivo no punto L9 (Lindín), correspondente á área mindoniense. Véxase ALGa, mapa 389 e Fernández Rei (1991:102).

⁵⁹ Apóioime na posibilidade de o grafema <g>+*e,i* poder representar o fonema /g/ e non tan só o canónico /ɟ/; é probábel que amparándose na norma escrita da etapa medieval se agochasen na realidade en moitos casos o lexema [trauɸ-]. Deste xeito explicaríase a ausencia do radical [tra3-] / [traɸ-] no galego actual e mais unha maior concorrencia deste radical [trauɸ-] no galego desta etapa.

⁶⁰ Na miña opinión non é descartábel a hipótese de que moitos casos en que nos textos da etapa medieval aparece *trager* ou outras formas (*tragian*, *tragem*, *tragerdes*, etc.) enmascaren formas co lexema [trauɸ-]. Coido que a ausencia de formas con [tra3-] / [traɸ-] no galego actual, así como a maior abundancia de [trauɸ-] no galego medio e o feito de o grafema <g>+*e,i* representar o fonema /g/ como indicou Vasconcellos (1890-1892:270) e Maia (1986:438) –algúns dos exemplos que ela cita para esta hipótese son formas de textos con exemplos do verbo *trager*, como *Gimaraef* (HGP:55:41) que lle corresponde *trago* (HGP:55:55) e *trage* (55:71; 55:71), e *page* (HGP:135:34) xunto a *trayya*

En segundo lugar, [trau-] (P1 do presente de indicativo e presente de subxuntivo en todas as súas persoas). Tamén é posíbel que se documente nas formas *maltragudos* (CT:329:4; 404:28) e *traguda* (ROT:87:8,1370), o que, na miña opinión, podería indicar que existiu un radical [trau-] para todo o tema de presente xa desde a etapa medieval. Na actualidade este lexema mantense espallado por todo o territorio do galego en diferentes tempos e persoas, porque se creou analoxicamente un modelo *traguer* que xerou un paradigma novo e completo. O radical [traju-], rexistrado no 1457 en LNAP (Rianxo), actualmente mantense espallado por todo o dominio lingüístico galego, quizais sexa a proba definitiva para consideralo como tal castelanismo.

En terceiro lugar, [tradz-] ~ [tras-] (ou probabelmente [traʒ-] e [traʃ]) *traser* (VD: 187:29,1495); *traz* en LP (en autores portugueses desde a segunda metade do XIII); *trazia* (VFD: II,353:5,1470). Malia que moitas das formas son xa tardías (século XV), non vexo por qué non poden ser admitidas como descendentes de *TRACĒRE. Penso que non podemos confundir a frecuencia na escrita coa frecuencia de uso nos rexistros orais, populares e dialectais. Aínda hoxe se rexistra o radical [traʒ-] e [traʃ-] preto da fronteira con Portugal, na zona sudoccidental de Ourense, na Limia Baixa⁶¹.

O radical [traf-] documéntase nas seguintes formas: *trax*, rexistrada unicamente en LP en cantigas de autores portugueses desde a segunda metade do século XIII; e mais *traxian* (MSPM:54:89,1292). Non se rexistra [traf-] no galego actual, o que pode indicar un esmorecemento deste radical desde cedo.

O lexema [tra-], salvando as posíbeis obxeccións sobre a calidade científica das edicións, agás en CT e TC, esténdese desde finais do XIII ata principios do XVI sen interrupcións. Polo tanto, coido que é absolutamente lícito pensar que existía o verbo *traer*, con todo o paradigma, ao longo da etapa medieval.

Non estou de acordo con Souto Cabo (2001:197-198) cando afirma que a orixe de *traer* é no mínimo posterior á primeira metade do século XVII. En primeiro lugar, penso que o verbo *traer*⁶² `traizoar´ non imposibilitaría a existencia do verbo *traer* `levar, conducir´, posto que o primeiro deles –cun uso culto e literario– ten unha

(HGP:135:17)– poderían ser razóns suficientes para pensar que moitas outras formas semellantes a estas en realidade tivesen lexema [trau-], aínda que a variante prestixiada na escrita fose *trag-*. Deste xeito fica parcialmente explicada a ausencia do lexema [traʒ-] / [traf-] no galego actual: en realidade en moitos casos as formas con *trag-* estarían a reflectir unha pronuncia [trau-] que, á súa vez, é a máis amplamente documentada no galego medio (véxase Bestilleiro Bello 2002) e que sufriu un recuamento no seu uso a partir do século XIX, e non a máis usual pola súa grafía [traʒ-].

⁶¹ ALGa, mapas 381 e 385.

⁶² As formas do verbo *traer* `traizoar´ que se documentan no corpus explorado son significativamente moito menos abundantes. A seguir dispoño todas as formas deste verbo. Infinitivo: *traer* (CI:5.1;73:5), (CSM:5:45); participio: *traúdo* (CT:659:4); *traudo* (CSM:175:47), (CSM:28:46), (CSM:403:23),

frecuencia de uso moito menor⁶³ que o segundo –esta razón é a que dá o mesmo autor para invalidar a influencia de *retraer* en *trager*–; en segundo lugar, si que hai zonas de confluencia entre o verbos *traír* e *caír* (P15, P25, P4a e P5)⁶⁴; e en terceiro lugar, o radical *traer* xa se documenta entre o 1625-1635 en HS (véxase Souto Cabo 1996:460) nas formas *trai* e *trã*. De toda maneira, penso que a emerxencia do verbo *traer* pode gardar relación directa con *traer* ‘traizoar’ e *caer*, mais o seu uso, ao meu parecer, remítese ao século XIII como mínimo, en variación con *trager*, *tragner* e *trazer*. Así pois, estes radicais é moi probábel que alternasen desde sempre no galego. Outra cousa é que o radical [trau-], o máis frecuente no galego medio e usual actualmente en todo o territorio galego, puidese sufrir unha diminución no seu uso debido á presión de *traer*⁶⁵, potenciado polo influxo do castelán, co que coincide. É unha tendencia xeral no actual galego a potenciación no uso das formas coincidentes co castelán. Mais *traer* é unha forma tan galega como *tragner*. Cuestión diferente é cal debe ser o estándar.

E, por último, [trej-] que constitúe un descendente rizotónico directo do latín clásico TRACTU e aparece no participio *treita* (CSM:57:97 e 78:61), na P5 do presente de indicativo *treydes*⁶⁶ (en LP e CSM) xunto con *treedes* (LP), e na P2 (*trei-*

(TC:128:72); *traydo* (CT:577:16); *traydo* (HT:281:25), (TC:128:69); *traídos* (CT:648:11), (CT:630:15), (CT:630:18); *traydos* (TC:175:19), (TC:193:34). P3 do presente de indicativo: *trae* (LP:16,1:42). P3 do pospretérito de indicativo: *traer[ia]* (CT:692:13). P6 do pretérito de subxuntivo: *traesem* (CT:631:2); *traesen* (CT:631:7), (CT:631:8).

⁶³ No galego medieval –refírome a exemplos tirados do corpus delimitado para o verbo *trager*– é moi común a expresión *fazer + traizón* en lugar do verbo *traer*. Isto mesmo sinaláno Corominas / Pascual (1980:426, s.v. *dar*) para o castelán: “[*traer/traír*] desaparece en el S. XIV a causa da la homonimia intolerable con *traer* TRAHERE, y le sustituye hazer *traición*”. Talvez esta sexa outra proba que demostre a pouca vitalidade e uso do verbo *traer* ‘traizoar’ no galego medieval. Deste xeito, a colisión homonímica con *traer* ‘levar, conducir’ sería de pouca importancia. Eis algúns exemplos, sen pretensión de seren exhaustivos, da construción *fazer traizón* no galego medieval: *fix esta tra[i]çon* (CSM:265:126); *Johan Damascen’ aquesta traicon [...]* *Fez, ca destas leteras soon ben fis* (CSM:265:98); *Pois Theophilo assi / fez aquesta trayçon* (CSM:3:26); *dizêdo que fezera grãde aleyue et grã trayçõ et grã couardia* (CT:413:18); *Et outrossy demostraua cõmo sse fazizã as trayções*. (CT:438:19); *Mays, sse eu ãna çidade ficara, solament nõ pensara de fazer tal trayçõ* (CT:541:38); *E de qual eu senhor ouço contar / que o ben est’ e faz gran trayçon* (LP:114,12:23); *melhor ca mi nen outra ren, / per que mi tarda e non ven, / faz sobre mi gram trayçon* (LP:120,26:16); *Se traicon fezesse, nunca vo-la diria* (LP:28,1:5); *et ouve cõ eles cõsello que faria a Pilatus por la treyçõ que fezera cõtra o seu yrmão*. (MS:48:15). *Mays, en todo esto, dõ Gonçaluo, a que Deus cofondesse, tijna encubert[a] en seu curaçom trayçom que queria fazer contra el rey; et fezoa*. (TC:158:25).

⁶⁴ Véxase ALGa, mapas 160 e 394.

⁶⁵ Outra posibilidade a ter en conta é o influxo que puido exercer o verbo *caer* na extensión do lexema [tra-] como un xeito de simplificar desde dentro da mesma estrutura do idioma a morfoloxía tan complexa do verbo *traer*.

⁶⁶ Esta é a forma de CSM exclusiva na P5 do presente de indicativo; en LP, ademais de *treydes* rexístrase de modo maioritario *tragedes*, que constitúe a forma máis frecuente da etapa medieval, tanto en textos da prosa literaria como da prosa documental.

nos) e P5 do imperativo (*trejde*)⁶⁷. A súa documentación é mínima, mais parece reforzar a suposición da existencia desde épocas primitivas do paradigma *traer*. Estas formas, do século XIII na súa maioría, posibelmente serían consideradas arcaicas –seguramente o tipo de textos en que están inseridas constitúe un argumento a favor desta consideración–, posto que, como indiquei no punto anterior, xa se documenta o participio regularizado *traudo* en TC (1295-1312).

Fontes principais

- ATr: G. Tavani (1999): *Arte de Trovar do Cancioneiro da Biblioteca Nacional de Lisboa. Introdução, edição crítica e fac-símile* (Lisboa: Edições Colibri).
- BVM: M. del C. Pallares Méndez / E. Portela Silva (1971): *El bajo valle del Miño en los siglos XII y XIII. Economía agraria y estructura social* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- CI: R. Vasques (2001): *Rui Vasques. Crónica de Santa Maria de Íria*. Estudo e edición de José António Souto Cabo (Santiago de Compostela: Cabido da S.A.M.I. Cathedral / Seminario de Estudos Galegos / Edición do Castro).
- CIM: A. López Carreira (1999): *Cangas na Idade Media. Estudio e documentación* (Cangas do Morrazo: Concello de Cangas do Morrazo).
- COS: A. López Carreira (1998): *A cidade de Ourense no século XV. Sociedade urbana na Galicia Baixomedieval* (Ourense: Deputación Provincial de Ourense).
- CR: M. Lucas Álvarez / P. P. Lucas Domínguez (1996): *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: Estudio y documentos* (A Coruña: Publicacións do Seminario de Estudos Galegos / Edicións do Castro).
- CSM: W. Meettmann [1959-1972] (1981) (ed.): *Afonso X O Sábio: Cantigas de Santa María* (Vigo: Xerais).
- CT: R. Lorenzo (1985): *Crónica Troiana*. Introducción e texto (A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa).
- DAG: M. Sponer (1934): “Documentos antiguos de Galicia”, *Anuari de l’Oficina Romànica de Lingüística i Literatura* VII: 113-192.
- DG: A. Martínez Salazar (1911): *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI* (Coruña: Imprenta de la Casa de la Misericordia).
- ERS: E. Duro Peña (1977): *El monasterio de San Estebán de Ribas de Sil* (Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo” de la Diputación de Orense).

⁶⁷ No imperativo tamén se rexistra *trage* (GE, MS e TA) e *tragede* (CSM, TC e CT).

- FDUSC: M. X. Justo Martín / M. Lucas Álvarez (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237-1537). (Edición diplomática)* (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega).
- FT: P. Lorenzo Gradín / J. A. Souto Cabo (coords.) (2001): *Livro de Tristan e Livro de Merlin. Estudio, edición, notas e glosario* (Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades).
- GCM: E. Ferreira Priegue (1988): *Galicia en el comercio marítimo medieval*. Colección de Documentos Históricos (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Historia Medieval, Moderna y Contemporánea).
- GE: R. Martínez López (1963): *General Estoria. Versión gallega del siglo XIV (Ms. O. I. I. del Escorial)*. Edición, introducción lingüística, notas y vocabulario de Ramón Martínez-López (Oviedo: Universidad de Oviedo). Tivéronse en conta as correccións que a esta edición fixeron R. Lorenzo e X. L. Couceiro (1999a): “Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (I)”, en R. Álvarez / D. Vilavedra (coords.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Vol. 1: 595-627 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela) e R. Lorenzo e X. L. Couceiro (1999b): “Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (II)”, en X. L. Couceiro et al. (eds.): *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Vol. 2: 209-233. (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- HG-P: C. de Azevedo Maia (1986): *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)* (Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica).
- HT: K. M. Parker (1975): *Historia Troyana*. Edición e introducción de Kelvin M. Parker (Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos). Tivéronse en conta as correccións que a esta edición lle fixo R. Lorenzo (1982): “Correccións á edición da *Historia Troyana* de Parker”, *Verba*, 9: 253-290.
- ITD: A. López Carreira (1991): *Os Irmandiños. Textos, documentos e bibliografía* (Vigo: A Nosa Terra).
- LCP: A. Rodríguez González / I. Millán González-Pardo (1989): *Livro do Concello de Pontevedra (1431-1463)* (Pontevedra: Museo de Pontevedra).
- LCS: A. Rodríguez González (1992): *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)* (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega).
- LNAP: F. R. Tato Plaza (1999): *Libro de Notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)* (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, Ponencia de Lingua).

- LP: M. Brea (coord.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa*. Corpus completo das cantigas medievais con estudo biográfico, análise retórica e bibliografía específica. 2 vols. (Santiago de Compostela: Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro).
- MCO2: M. Romaní (1989): *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Santa María de Oseira (Ourense) (1025-1310)*. Vol. II (Santiago de Compostela: Tórculo Edicións).
- MCO3: M. Romaní / J. M. Portela / M. P. Rodríguez / M. Vázquez (1993): *Colección diplomática del monasterio cisterciense de Santa María de Osera (Ourense) (1310-1399)*. Vol. III (Santiago de Compostela: Tórculo Edicións).
- MCR: E. Duro Peña (1972) “El monasterio cisterciense de Santa María de Castro de Rey”, *Archivos Leoneses* XXVI, 52: 9-45.
- MNP: A. Rodríguez González / J. Armas Castro (1992): *Minutario notarial de Pontevedra (1433-1435)* (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega).
- MS: J. L. Pensado (1958): *Mirages de Santiago*. Edición y estudio. Anejo 58 da *Revista de Filología Española*. Madrid.
- MSPM: M. C. Pallares Méndez (1979): *El monasterio de Sobrado: un ejemplo de protagonismo monástico en la Galicia medieval* (A Coruña: Diputación Provincial de La Coruña).
- NC: A. Pena Graña (1992): *Narón, un concello con historia de seu. Tomo II. A Terra de Trasancos ollada dende os mosteiros de Xuvia e Pedroso na Idade Media* (Narón: Servicio Sociopedagóxico Municipal).
- NT: L. F. Lindley Cintra (1990): “Sobre o mais antigo texto não literário português: A *Notícia de Torto* (leitura crítica, data, lugar de redacção e comentário linguístico)”, *Boletim de Filologia*, 31: 21-77.
- PFO: A. López Carreira (1998): *O Pleito das Fortalezas da cidade de Ourense (1455-1456)*. Anexo 22 de *Boletín Auriense* (Ourense: Museo Arqueolóxico Provincial).
- PGI: X. Maure Rivas (1999): “A perda do galego instrumental: dous documentos notariais de Baiona (1518 e 1522)”, en R. Álvarez / D. Vilavedra (coords.): *Cinguidos por unha arela común: Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Vol. 1: 677-689 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- PR: E. Duro Peña (1972): *El monasterio de S. Pedro de Rocas y su colección documental* (Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”).

- RE: X. C. Lagares (2000): *E por esto fez este cantar. Sobre as rubricas explicativas dos cancioneiros profanos galego-portugueses* (Santiago de Compostela: Laiovento).
- ROT: E. Portela Silva (1976): *La región del obispado de Tuy en los siglos XII a XV. Una sociedad en la expansión y en la crisis* (Santiago de Compostela: Imprenta El Eco Franciscano).
- SBC: A. Fernández Salgado (1999): *A documentación medieval de San Bieito do Campo*. Tese de licenciatura realizada baixo a dirección do profesor doutor Xavier Varela Barreiro (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- SCO: E. Cal Pardo (1985): “El monasterio de «Dueñas» de Santa Comba de Orrea”, *Estudios Mindoniense*, 1: 13-81.
- SDR: M. del C. Enríquez Paradelo, M. del C. (1987): *Colección diplomática del monasterio y convento de Santo Domingo de Ribadavia*. Anexo 8 de *Boletín Auriense* (Ourense: Museo Arqueológico Provincial).
- SDV: J. García Oro (1987): “Viveiro en los siglos XIV y XV. La colección de Santo Domingo de Viveiro”, *Estudios Mindonienses*, 3: 11-131.
- SMA: E. Duro Peña (1973): “El monasterio de Santa Marina de Asadur”, *Archivos Leoneses* XXVII, 54: 309-353.
- SMB: C. Rodríguez Núñez (1989): “Santa María de Belvís, un convento mendicante femenino en la Baja Edad Media (1305-1400)”, *Estudios Mindonienses*, 5: 335-485.
- SMR: E. Sáez Sánchez (1944): *El monasterio de Santa María de Ribeira. (De Hispania, números XIV y XV)* (Madrid: CSIC / Instituto Jerónimo Zurita).
- SMV: M. M. Graña Cid (1990): *Las órdenes mendicantes en el obispado de Mondoñedo. El convento de San Martín de Villaoriente (1374-1500)* (Salamanca: Separata de *Estudios Mindonienses*).
- SPR: M. Lucas Álvarez / P. P. Lucas Domínguez (1988): *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media* (Santiago de Compostela: Caixa Galicia).
- SSC: M. Lucas Álvarez (1978): *El monasterio de San Salvador de Camanzo*. Separata de *Archivos Leoneses*, 64 (León: Centro de Estudios e Investigación “San Isidoro” / Archivo Historio [sic] Diocesano de León / Consejo Superior de Investigaciones Científicas).
- SVP: M. Lucas Álvarez / P. P. Lucas Domínguez (1996): *El priorato beneditino de San Vincenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media* (A Coruña: Publicación do Seminario de Estudos Galegos / Edicións do Castro).

- TA: J. Domínguez Fontela (1938-1939): “*Tratado de Albeiteria* por Jordan Rubio, de Calabria. Prefacio y transcripción crítica por Juan Domínguez Fontela, de la Real Academia de la Historia”, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense* XI, 1938, 238: 302-309; 239: 345-352; 240: 395-402; 241: 451-458; 242: 495-502; 243: 543-550; XII, 1939, 244: 13-20; 245: 93-100; 246: 109-115. J. Domínguez Fontela (1940): “El Códice de Albeiteria de Alvaro Eans o Yans da Seira. Epílogo”, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense* XII, 251: 261-264.
- TC: R. Lorenzo (1975-1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. 2 vols. [Vol. 1: *Introducción, texto anotado e índice onomástico*, 1975. Vol. 2: *Glosario*, 1977] (Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”).
- TDC: A. López Carreira (1988-1989): “Tres documentos sobre a crise do século XIV en Ourense”, *Boletín Auriense*, XVIII-XIX: 169-178.
- THP: X. Maure Rivas (1998): *Para unha escriptoloxía do galego. Edición e estudio escriptolóxico do “Tombo do hospital dos pobres de Tui (1436-1490)”*. Tese de doutoramento realizada baixo a dirección do Profesor Doutor D. Antón Santamarina Fernández (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- UDG1: R. Lorenzo (1986): “Un documento galego do ano 1482”, *Verba*, 13: 127-141.
- UDG2: R. Lorenzo (1991): “Un documento galego de 1466”, en M. Brea / F. Fernández Rei (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Vol. 2: 361-385 (Santiago de Compostela: Departamento de Filoloxía Galega / Universidade de Santiago de Compostela).
- VD: J-L. Novo Cazón (1986): *El priorato santiaguista de Vilar de Donas en la Edad Media (1194-1500)* (A Coruña: Fundación “Pedro Barrié de la Maza” de Estudios Gallegos).
- VFD: X. Ferro Couselo [1967] (1996): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. (Vigo: Galaxia).
- YH: E. Álvarez Álvarez (1983): “El yantar y el hospedaje en el sur de Galicia. (1340-1450)”, *Boletín Auriense*, XIII: 137-152.

Referencias bibliográficas

- AGAL [Associaçom Galega da Língua] (1989) [1983]: *Estudo crítico das Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* (A Corunha: AGAL).
- Álvarez, R. / Regueira, X. L. / Monteagudo, H. (1995) [1986]: *Gramática galega* (Vigo: Galaxia).

- Álvarez, R. / Xove, X. (1998): “Lingua e variación dialectal na *Crónica Xeral Galega*”, en D. Kremer (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Volume I: 29-59 (Vigo: Galaxia).
- Álvarez, R. / Xove, X. (2002): *Gramática da lingua galega* (Vigo: Galaxia).
- Alves, A. Alfredo (1890-1892): “Notas sobre a linguagem vulgar de Aldeia de Santa Margarida (Beira Baixa)”, *Revista Lusitana*, II: 241-252.
- Bello, M. X. (1998): “O texto galego da *Crónica General* e o seu traductor”, en D. Kremer (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Volume I: 59-69 (Vigo: Galaxia).
- Bestilleiro Bello, X. (2002): *O lexema do verbo traer no galego medieval e no galego medio (Estudo diacrónico)*. Tese de licenciatura (iné dita) realizada baixo a dirección do Prof. Ramón Mariño Paz. Universidade de Santiago de Compostela.
- Brea, M. (coord.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa*. Corpus completo das cantigas medievais con estudo biográfico, análise retórica e bibliografía específica. 2 vols (Santiago de Compostela: Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro).
- B: *Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti)*. Cod. 10991. I. Reprodução facsimilada (Lisboa: Biblioteca Nacional / Imprensa Nacional-Casa da Moeda) 1982.
- V (1973): *Cancioneiro Português da Biblioteca Vaticana (Cod. 4803)*. Reprodução facsimilada (Lisboa: Centro de Estudos Filológicos / Instituto de Alta Cultura).
- Castro, I. / Ramos, M. A. (1986): “Estratégia e tática da transcrição”, en *Critique textuelle portugaise. Actes du Colloque (Paris 20-24 Octobre 1981)* : 99-122 (Paris: Fondation Calouste Gulbenkian / Centre Culturel Portugais).
- Castro, I. (1990): *Cancioneiro da Ajuda*. Edição de Carolina Michaëlis de Vasconcelos. Reimpressão da edição de Halle (1904) e do glossário das cantigas (*Revista Lusitana*, XXIII) (Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda)
- Castro, I. (1991): *Curso de História da Língua Portuguesa*. Colaboração de Rita Marquilhas e J. Léon Acosta (Lisboa: Universidade Aberta).
- Castro, I. (1998): “O fragmento galego do *Livro de Tristan*”, en Kremer, D. (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Volume I: 135-149 (Vigo: Galaxia).
- Cintra, L. F. Lindley (1984) [reprod. facsimilada da ed. de Lisboa: Imprensa Nacional-Casa de Moeda de 1959]: *A linguagem dos Foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos Foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do século XIII* (Lisboa: Publicações do Centro de Estudos Filológicos)
- Cintra, L. F. Lindley (1983): *Estudos de dialectologia portuguesa* (Lisboa: Sá da Costa).

- Cintra, L. F. Lindley (1990): “Sobre o mais antigo texto não literário português: A *Notícia de Torto* (leitura crítica, data, lugar de redacção e comentário linguístico)”, *Boletim de Filologia*, 31: 21-77.
- Coelho, F. A. (1870): *Theoria da conjugação em latim e portuguez* (Lisboa: s. l.).
- Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Escuela de Estudios Medievales (1945): *Normas de transcripción y edición de textos y documentos* (Madrid).
- Commision Internationale de Diplomatique / Commision Internationale de Sigilographie (1984): “Normes internationales pour l’édition des documents medievaux”, *Folia Caesaragustana*, 1: 14-64.
- Corominas, J. / Pascual, J. A. (1980): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*. Volume II (CE-F) (Madrid: Gredos).
- Cunha, C. Ferreira da (1949): *O Cancioneiro de Joan Zorro. Aspectos lingüísticos –Texto crítico-Glossário* (Rio de Janeiro).
- Cunha, C. Ferreira da (1956): *O Cancioneiro de Martin Codax*. Tese apresentada em concurso para provimento da Cadeira de Língua Portuguesa da Faculdade Nacional de Filosofia da Universidade do Brasil (Rio de Janeiro).
- Cunha, C. / Cintra, L. F. Lindley (1992) [1984]: *Nova Gramática do português contemporâneo* (Lisboa: Edições João Sá da Costa).
- ALGa: Fernández Rei, F. (coord. e red.) (1990): *Atlas lingüístico galego*. Vol. I, 2: *Morfoloxía verbal*. 2 volumes (A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa).
- Fernández Rei, F. (1991) [1990]: *Dialectoloxía da lingua galega* (Vigo: Xerais).
- Fernández Rei, F. (1994): “Galegisch: Areallinguistik / Áreas lingüísticas”, en Holtus, G. / Metzeltin, M. / Schmitt, Ch. (eds.): *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Volume 6, 2: 98-110 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag).
- Fernández de Viana y Veites, J. I. (1998): “Proposta para unha normativa da edición de documentos medievais en galego”, en Kremer, D. (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Volume I: 71-80 (Vigo: Galaxia).
- Ferreiro, M. (1996) [1995]: *Gramática Histórica Galega (Manual)* (Santiago de Compostela: Laiovento).
- Ferreiro, M. (1997): *Gramática Histórica Galega II. Lexicoloxía* (Santiago de Compostela: Laiovento).
- Freixeiro Mato, X. R. (1997): *Lingua galega: normalidade e conflito* (Santiago de Compostela: Laiovento)

- Freixeiro Mato, X. R. (2000): *Gramática da lingua galega. II. Morfosintaxe* (Vigo: A Nosa Terra).
- Huber, J. (1986) [ed. orixinal: *Altoportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung de 1933]: *Gramática do portugués antigo* (Lisboa: Fundação Calouste Gulbeikian).
- Lanciani, G. / Tavani, G. (orgs. e coords.) (1993): *Dicionário da Literatura Medieval Galega e Portuguesa* (Lisboa: Caminho).
- Lapa, M. Rodrigues (1970): *Cantigas d'escarnho e mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*. 2ª edición, revista e acrescentada pelo prof. M. Rodrigues Lapa (Vigo: Galaxia).
- Lloyd, P. M. (1993) [ed. orixinal: *From Latin to Spanish. Vol. I: Historical phonology and morphology of the Spanish language*. Philadelphia: American Philosophical Society de 1987]: *Del latín al español. I. Fonología y morfología históricas de la lengua española* (Madrid: Gredos).
- Lorenzo Gradín, P. / Souto Cabo, J. A. (coords.) (2001): *Livro de Tristan e Livro de Merlin. Estudio, edición, notas e glosario* (Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades).
- Lorenzo, R. (1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario. II. Glosario* (Ourense: Instituto de Estudios orensanos "Padre Feijoo").
- Lorenzo, R. (1981): "Limiar", en Mettmann, W. (ed.): *Afonso X O Sábio: Cantigas de Santa Maria*. Volume I: 7-13 (Vigo: Xerais).
- Lorenzo, R. (1985): *Crónica Troiana* (A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa).
- Lorenzo, R. (1986): "Un documento galego do ano 1482", *Verba*, 13: 127-141.
- Lorenzo, R. (1987): "Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Portugués* de Clarinda de Azevedo Maia", *Verba*, 14: 441-488.
- Lorenzo, R. (1988a): "Ecdótica e lingüística", en Kremer, D. (ed.): *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Université de Trier, 1986)*. Volume VI: 10-17 (Tübingen: Max Niemeyer).
- Lorenzo, R. (1988b): "Normas para a edición de textos medievais galegos", en Kremer, D. (ed.): *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Université de Trier, 1986)*. Volume VI: 76-85 (Tübingen: Max Niemeyer).

- Lorenzo, R. (1988c): “Consideracións sobre as vocais nasais e o ditongo *-ão* en portugués”, en Kremer, D. (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*: 289-326 (Tübingen: Max Niemeyer / Instituto da Cultura e Língua Portuguesa / Consello da Cultura Galega).
- Lorenzo, R. (1991): “Un documento galego de 1466”, en Brea, M. / Fernández Rei, F. (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Volume II: 361-385 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Lorenzo, R. (1993a): “Algunhas consideracións sobre a evolución do vocalismo en galego e portugués”, en *Actas do VIII Encontro da Associação Portuguesa de Lingüística*: 9-26 (Lisboa: Associação Portuguesa de Lingüística).
- Lorenzo, R. (1993b): “Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico do galego medieval ao moderno”, en Kabatek, J. / Axel Schönberger (Hrsg.): *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Akten des 2. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanischek und Katalanistik (Berlin, 10.-12. September 1992)*: 13-26 (Lusitanischer Teil, Bd. 1. Frankfurt am Main: TFM / Domus Editora Europaea).
- Lorenzo, R. (1995a): “Alguns datos sobre a evolución das sibilantes medievais”, en Cunha Ferreira, C. da / Dias Pereira, P. R. (orgs. e coords.): *Miscelânea de estudos lingüísticos, filológicos e literários in Memoriam Celso Cunha*: 231-237 (Rio de Janeiro: Nova Fronteira).
- Lorenzo, R. (1995b): “La koiné gallega”, en Holtus, G. / Metzeltin, M. / Schmitt, C. (eds.): *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Vol. 2, 2 : *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete vom Mittelalter bis zur Renaissance / Les différentes langues romanes et leur régions d'implantation du Moyen Âge à la Renaissance*: 649-679 (Tübingen: Max Niemeyer).
- Lorenzo, R. (1998): “A prosa medieval galega”, en Ferrari, A. (ed.) (1998): *Filologia Classica e Filologia Romanza: Esperienza ecdotiche a confronto. Atti del Convegno Roma 25-27 maggio 1995* : 121-136 (Spoleto: Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo).
- Lorenzo, R. / Couceiro, X. L. (1999a): “Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (I)”, en Álvarez, R. / Vilavedra, D. (coords.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Volume I: 595-627 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Lorenzo, R. / Couceiro, X. L. (1999b): “Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (II)”, en Couceiro, X. L. / García-Sabell Tormo, T. / Míguez Ben, M. / Montero Cartelle, E. / Vázquez Buján, M. E. / Viña Liste, J. M. (eds.): *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Volume 2: 209-233 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).

- Lucas Álvarez, M. (1949): “Para unas normas complementarias de transcripción de documentos en gallego”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 12: 95-110.
- Lucas Álvarez, M. (1950): “Características paleográficas de la escritura gótica gallega. Escritores notariales compostelanos”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 15: 53-86.
- Machado, J. P. (1997) [ed. orixinal de 1952-1959]: *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa. Com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos vocábulos estudados*. 5 vols (Lisboa: Horizonte).
- Magne, A. (1944): *A Demanda do Santo Graal* (Rio de Janeiro: Imprensa Nacional).
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)* (Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica).
- Malkiel, Y. (1974): “New problems in romance interfixation (I). The velar insert in the presente tense (with a excursus on *-zer / -zir* verbs)”, *Romance Philology*, 27, 3: 304-355.
- Malkiel, Y. (1983) [ed. orixinal: *Romance Philology* (1967-1968), 21: 463-501]: “Range of variation as a clue to dating”, en *From particular to general linguistics: selected essays (1965-1978)*: 85-125 (Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company).
- Mariño Paz, R. (1992): “O sufixo número-persoal da P5 en galego: o retroceso moderno da solución cantás”, *Cadernos de lingua*, 5: 75-97.
- Mariño Paz, R. (1998a): *Historia da lingua galega* (Santiago de Compostela: Sotelo Blanco).
- Mariño Paz, R. (1999): “Os reflexos do grupo consonántico latino /ks/ no galego medieval”, *Verba*, 26: 43-79.
- Mariño Paz, R. (2000): “Cronoloxía da regularización dos temas de perfecto dos verbos *valer* e *doer* en galego”, en Rodríguez, J. L. (ed.): *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Volume I: 699-711 (Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia / Universidade de Santiago de Compostela).
- Maure Rivas, X. (1998): *Para unha escriptoloxía do galego. Edición e estudio escriptolóxico do “Tombo do hospital dos pobres de Tui (1436-1490)”*. Tese de doutoramento realizada baixo a dirección do Prof. Doutor D. Antón Santamarina Fernández (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Maure Rivas, X. (1999): “A perda do galego instrumental: dous documentos notariais de Baiona (1518 e 1522)”, en Álvarez, R. / Vilavedra, D. (coords.): *Cinguidos por unha arela común: Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Volume I: 677-689 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).

- Menéndez Pidal, R. (1973) [1904]: *Manual de Gramática histórica española* (Madrid: Espasa-Calpe).
- Monteagudo, H. (1999): *Historia social da lingua galega. Idioma, sociedade e cultura a través do tempo* (Vigo: Galaxia).
- Moscoso Mato, E. (2000): *Os tempos compostos no galego medieval*. Anexo 46 de *Verba, Anuario Galego de Filoloxía* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Nunes, J. J. (1973a) [ed. orixinal de 1926-1928]: *Cantigas d'Amigo dos Trovadores Galego-Portugueses. Edição crítica acompañada de Introdução, comentário, variantes, e glossário. Vol. I (Introdução)* (Lisboa: Centro de Livro Brasileiro).
- Nunes, J. J. (1973b) [ed. orixinal de 1926-1928]: *Cantigas d'Amigo dos Trovadores Galego-Portugueses. Edição crítica acompañada de Introdução, comentário, variantes, e glossário. Vol. II (Texto)* (Lisboa: Centro de Livro Brasileiro).
- Nunes, J. J. (1973c) [ed. orixinal de 1926-1928]: *Cantigas d'Amigo dos Trovadores Galego-Portugueses. Edição crítica acompañada de Introdução, comentário, variantes, e glossário. Vol. III (Comentário, variantes e glossário)* (Lisboa: Centro de Livro Brasileiro).
- Nunes, J. J. (1989) [1919]: *Compêndio de gramática histórica portuguesa (Fonética e Morfologia)* (Lisboa: Clássica Editora).
- Penny, R. (1993) [ed. orixinal: *A History of the Spanish Language*. Cambridge University Press de 1991]: *Gramática histórica del español*. Edición española a cargo de J. I. Pérez Pascual (Barcelona: Ariel).
- Piel, J.-M. (1989) [ed. orixinal en *Biblos* 20 (1944): 359-404]: “A flexão verbal do português (Estudo de morfologia histórica)”, en *Estudos de Linguística Histórica Galego-Portuguesa*: 213-244 (Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda).
- RAG / ILG [Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega] (2003) [1982]: *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* ([A Coruña]: Real Academia Galega).
- Rodríguez, J. L. (1983): “Castelhanismos no galego-português de Afonso X, o Sábio”, *Boletim de Filologia* 28, 1 (*Homenagem a Manuel Rodrigues Lapa*): 7-20.
- Rodríguez, J. L. (1996): “Mesóclise e ênclise nos futuros (Luso)Galegos Medievais”, en Casado, M. [et alii] (eds.): *Scripta Philologica in memoriam Manuel Taboada Cid*. Volume II: 979-1014 (A Coruña: Ediciones Universidade da Coruña).
- Rodríguez, J. L. (1999): “De castelhano para português: as traduções medievais”, en Álvarez, R. / Vilavedra, D. (coords.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Volume II: 1285-1299 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).

- Rübecamp, R. (1933-1934): “A linguagem das *Cantigas de Santa Maria* de Afonso X o Sábio”, *Boletim de Filologia*, 1, 3-4: 273-356; 2,2: 283-303.
- Sáez, E. (1987): *Colección documental del Archivo de la catedral de León (775-1230). I (775-952): LXX-LXXIX e XCIV-XCVI* (León: Centro de Estudios e Investigación “San Isidoro” (CSIC-CECEL) / Caja de Ahorros y Monte de Piedad / Archivo Histórico Diocesano)
- Santamarina, A. (1974): *El verbo gallego. Estudio basado en el habla del Valle de Suarna*. Anexo 4 de *Verba, Anuario Galego de Filoloxía* (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Souto Cabo, J. A. (1993): “Caracterizaçom dialectal da Galiza na Idade Média”, en Hilty, G. (ed.): *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*. Université de Zurich (6-11 avril 1992): Volume II: 531-546 (Tübingen / Basel: Francke).
- Souto Cabo, J. A. (1996): *A histórica de Dom Servando. Edição do manuscrito e estudo*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Souto Cabo, J. A. (1999): “Perfis biográficos no testamento de Rui Vasques. Edición do texto, análise e nota lingüística”, en Álvarez, R. / Vilavedra, D. (coords.): *Cinguidos por unha arela común: Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Volume I: 989-999 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Souto Cabo, J. A. (2001): *Rui Vasques. Crónica de Santa Maria de Íria. Estudo e edición* (Santiago de Compostela: Cabido de S.A.M.I. Catedral / Edicións do Castro).
- Tato Plaza, F. R. (1999): *Libro de Notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)* (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega).
- Tavani, G. (1991) [1986]: *A poesía lírica galego-portuguesa*. (Traducción de Rosario Álvarez Blanco e Henrique Monteagudo) (Vigo: Galaxia).
- Varela Barreiro, X. (1999): “A evolución do radical dos pretéritos irregulares sigmáticos”, en Álvarez, R. / Vilavedra, D. (coords.): *Cinguidos por unha arela común: Homenaxe ao profesor Xesús Alonso Montero*. Volume I: 1047-1072 (Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela).
- Vasconcelos, C. Michaëlis de (1895): “Fragmentos Etymologicos” *Revista Lusitana*, III: 3-190.
- Vasconcellos, J. Leite de (1890-1892): “Etymologias portuguesas”, *Revista Lusitana*, II: 267-272 e 349.
- Vasconcellos, J. Leite de (1928): *Opúsculos. Volume I Filologia (Parte I)* (Coimbra: Imprensa da Universidade).

Vasconcellos, J. Leite de (1901) [reimp. facs. da ed. de 1901]: *Esquisse d'une Dialectologie Portugaise* (Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica).

Williams, E. B. (1986) [ed. orixinal 1938]: *Do latim ao português. Fonologia e morfologia históricas da língua portuguesa* (Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro).